

borec

5

1977

Revija za zgodovino NOB in ohranjanje revolucionarnih tradicij

Ustanovitelj revije: Republiški odbor Zveze borcev Slovenije

Izdajatelj: Založba Borec

Urejuje uredniški svet: Lado Ambrožič ml., France Filipič, dr. Tone Ferenc, Ivan Križnar, Radko Polič, dr. Miro Stiplovšek, France Sušteršič in Zima Vrščaj

Glavni in odgovorni urednik: Crtomir Šinkovec

Uredništvo sprejema sodelavce in bralce vsak dan od 9. do 12. ure

Rokopise pošljite na naslov: Uredništvo »Borca«, Ljubljana 61000, Miklošičeva 28/I

Poštni predal 203, telefon: n. c. 320-476, interna: 34

Nenaročenih rokopisov in fotografij ne vračamo

Vsebina

- 257 **Fabijan Trgo:** Tito kot strateg NOB in revolucije
- 265 **Marjan Žnidarič:** Ilegalne tehnike v Mariboru v letih 1941—1945
- 277 **Dr. Tone Ferenc:** Lalka v Trstu, Gorici in Vipavski dolini
- 287 **Jože Kožuh:** Ostrovica v zapiskih slovenskega izgnanca
- 295 **Radko Polič:** Partijski posvet na Jordan Kalu
- 297 **Dr. Radoslav Hrovatin:** Partizanska pesem kot posebna zvrst delavske pesmi
- 301 Odgovor na pripombe k pesmarici Vstanite sužnji
- 306 **Fani Okič:** Svoboda, pesem
- 307 **Ivan Jan:** Pismo uredništvu
- 311 **Florjan Laimiš:** Nikar nove Angole
- 313 **Slavko Taufer:** V spomin padlim na Zeleni travi

Književnost — ocene

- 315 **Slavko Rupel:** Svetovna zgodovina
- 317 **Črtomir Šinkovec**
France Sušteršič: Trg lakote
- 318 **Slavko Rupel**
Hans Helmut Kirst: Noči dolgih nožev
- 319 **Črtomir Šinkovec**
Pavla Rovar: Obrazi življenja

Bibliografija

- 320 V oceno smo prejeli

Grafika na naslovni strani: Slavko Pengov: Praznovanje prvega maja

Revija »Borec« je bila z ukazom predsednika republike Josipa Broza-Tita odlikovana ob petindvajsetletnici izhajanja z redom zaslug za narod s srebrnimi žarki

Naročila in reklamacije pošljite na naslov: Založba Borec — za revijo »Borec«, Ljubljana, Miklošičeva 28/I., telefon 320-477, poštni predal 203, ali na žiro račun pri SDK v Ljubljani 50101-603-45858, naročniki v tujini pa na račun pri Ljubljanski banki v Ljubljani 50100-620-107-32040-000-457. Celoletna naročnina znaša 80 dinarjev, polletna 40 dinarjev. Posamezna številka 8 dinarjev. Tisk: Tiskarna Ljudske pravice v Ljubljani

Fabijan Trgo

Tito kot strateg NOB in revolucije

Temeljni izviri Titovega delovanja v celoti, kakor tudi priprave in organizacija oboroženega boja so nedvomno vznikli iz življenjskih interesov delavskega razreda in narodov Jugoslavije, pa tudi iz opredelitve in realistične zasnove revolucionarnega delovanja KPJ. V letih pred drugo svetovno vojno, ko je bila od fašistične napadalnosti ogrožena osnovna bit narodov in ko je bilo čedalje bolj očitno, da fašizem postaja vprašanje obstoja mnogih narodov, se je dvignil Tito nad okostenele šablone, ki so tedaj prevevale mednarodno delavsko gibanje ter usmeril partijo in ljudstvo v odpor proti osvajalcu za obrambo dežele. Peta pokrajinska konferenca KPJ, ki je bila oktobra 1940 v Zagrebu, je potrdila: »S prenosom vojnega požara na Balkan bo vojna nevarnost neposredno ogrožala Jugoslavijo. Neodvisnost Jugoslavije je v veliki nevarnosti.« Ob taki oceni položaja naše dežele, katero so razdirali tudi nerešeni socialni in nacionalni problemi, h kateremu je treba dodati še širjenje kapitulanstva in pete kolone v državni upravi in vojski, je KPJ s Titom na čelu prevzela zgodovinsko odgovornost za usodo jugoslovanskih narodov.

* * *

Fašistična napadalnost je največja nevarnost za neodvisnost dežele in za zmago socialistične revolucije. To je ena izmed Titovih ugotovitev, na kateri so v praksi zasnovane politične smernice KPJ v pogojih druge svetovne vojne. Titovo stališče je bilo jasno in popolnoma določeno: upreti se fašističnemu nasilju in slehernemu malodušju pri obrambi nacionalne neodvisnosti. Izhajajoč iz takih Titovih ocen, se je Peta pokrajinska konferenca KPJ odločno opredelila, »da bo skupaj s svojim ljudstvom branila svojo neodvisnost«, poudarjajoč da je predpogoj za uspešno obrambo rešitev nacionalnih in socialnih nasprotij kraljevine Jugoslavije. KPJ ni ostala samo na ocenah in ugotovitvah. Zato je, ko je bila Jugoslavija neposredno ogrožena od sil Osi, v praksi tudi prilagodila svojo politiko obrambi dežele. »Že pred napadom na Jugoslavijo je partija v skladu s svojo usmeritvijo, da se brani dežela, dala smernice vsem članom partije — vojaškim obveznikom, da odidejo v vojsko in na bojišče in da med vojaki delajo v duhu partijskih smernic.« Tako je Tito zapisal v svojem poročilu Kominterni konec maja leta 1941. KPJ pod Titovim vodstvom, zahvaljujoč se tej opredelitvi, je bila sposobna, da kot edina

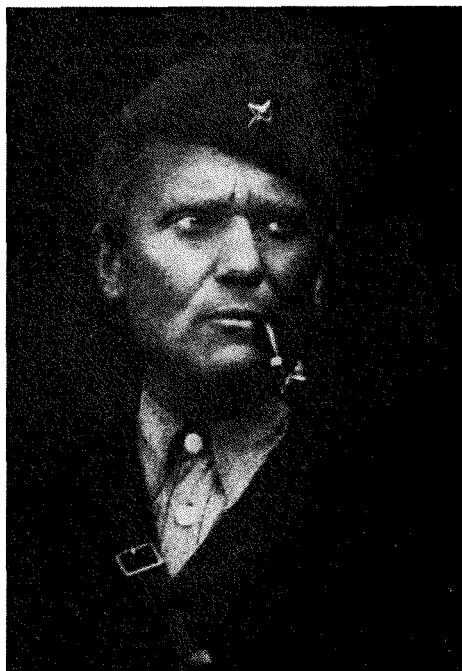
politična sila v deželi, pripravljena dočaka napad na Jugoslavijo in povede njene narode v oboroženi boj proti okupatorju in domačim izdajalcem. Ko je samo nekaj dni po napadu sledil razpad vojske in države, in ko je bila katastrofa že očitna, je Tito 10. aprila 1941 sklical v Zagrebu sejo CK KPJ, na kateri je bilo potrjeno stališče, da bo partija, ne glede na usodo kraljevine Jugoslavije, začela boj proti fašističnim osvajalcem. Ti sklepi partije so zapisani v razglasu CK KPJ, ki je izšel 15. aprila 1941 (napisal ga je tovariš Tito), v katerem je rečeno, da se bodo komunisti začeli bojevati in da bodo vztrajali do končne zmage v prvih vrstah vseljidskega boja proti osvajalcu.« Odločnost, da se začenja brezpogojni boj proti okupatorjem je s poudarkom izraženo v odločitvi CK KPJ ob ustanovitvi Vojaškega komiteja pri CK KPJ. V vodstvo le-tega je bil imenovan tovariš Tito.

Edini izhod iz »strašne katastrofe, ki je zadela jugoslovanske narode«, je Tito videl v oboroženem boju, v boju za obstoj, ki je bil unesen v vprašanje zločinov okupatorja in domačih izdajalcev. Ta Titova vodilna opredelitev predstavlja zanesljiv, izviran odnos do problemov obstanka jugoslovanskih narodov, do jugoslovanske revolucije. To temelji na resničnih interesih delavskega razreda in narodov in narodnosti Jugoslavije v celoti. Posebni pomen odločne usmeritve na osvobodilni boj je prav v tem, ker je bil zasnovan in se je začel uresničevati v času, ko je vladala v Evropi, po Hitlerjevih osvajalnih pohodih demoralizacija, neperspektivnost in črne slutnje. Tedaj je bila le še Sovjetska zveza izven vojnega spopada. V istem razglasu CK KPJ se odpira perspektiva, ki je izražena v naslednjem: »Iz tega krvavega imperialističnega pokola se bo rodil novi svet... Ustvaril se bo na resnični neodvisnosti vseh narodov Jugoslavije, ki bodo svobodna bratska skupnost.« Tako se boj za obstanek jugoslovanskih narodov, za njihovo ohranitev staplja z bojem za nove socialne in enakopravne nacionalne odnose.

Odločujoč se za oboroženi boj, je bilo treba utrditi vojno strategijo, odrediti smer razvoja osvobodilne vojne in oblike vodenja. Vojaška strategija NOB je bila pogojena s politično smerjo KPJ, ki je izhajala iz analize družbenopolitičnega in splošnega stanja, ki je nastalo s podjarmljenjem Jugoslavije in iz mednarodnega položaja in odnosov. »Naša vojaška strategija in taktika sta zgrajeni na osnovi revolucionarne politične usmerjenosti KPJ,« ugotavlja tovariš Tito v svojih vojaških razpravah. To pomeni, da je bila vojaška strategija pogojena z edinstvenim ciljem osvobodilnega boja jugoslovanskih narodov. Prav zato je bilo »predvideno, da bo operativni prostor celotna Jugoslavija,« katere kapitulacijo KPJ ni priznala.

Glede na daljnosežne cilje osvobodilne vojne, katere je Tito, kot komandant Glavnega štaba NOPOJ, izrazil 10. avgusta 1941 v temeljnem dokumentu o nalogah partizanskih odredov, ki »imajo za glavni cilj: osvoboditev jugoslovanskih narodov«, oblika boja ne more biti »juriš« na osnovne okupatorjeve postojanke ali »bliskoviti udar« ali zarotniški »udar v usodnem trenutku«. Opredeliti se je treba na tisto obliko boja, ki vodi k ostvaritvi osnovnega strateško-političnega načela osvobodilne vojne, ki ga je Tito takole izrazil: »stalen in nenehen boj in krepitev oborožene sile«, to pa je dejansko pomenilo: voditi trajen boj v pogojih zasedene dežele. »Partizanski boj mora biti trajen in nenehen.«

Tudi partija se je s Titom na čelu, zavedajoč se odločilnih dejavnikov, opredelila za partizansko vojskovanje, ki je najuspešnejša oblika vojskovanja v danih pogojih. Na to so vodile zgodovinske izkušnje podjarmljenih narodov in vojaška misel. Toda v teh izkušnjah niti ne v vojaški teoriji, se niso mogle najti ustrezne rešitve za naše razmere. »V narodnoosvobodilni vojni smo morali delati to, kar je v klasičnih vojaških doktrinah popolnoma nesprejemljivo. Tako rekoč goloroki smo šli v boj proti tedaj na svetu najmočnejšemu vojnemu stroju. Bili smo popolnoma sami. Prav na

Josip Broz Tito v burnem in odločilnem letu 1942, ko so partizanske enote pod njegovim vodstvom prerasle v NOVJ

nikogar v tujini se nismo mogli neposredno nasloniti, kajti države, članice protihitlerjevske koalicije so bile zemljepisno daleč od nas, v začetku vojne pa hudo obremenjene z lastnimi problemi. Kot zasedena dežela nismo v inozemstvu imeli nikakršnega zaledja, na katere bi se mogli nasloniti v pogledu oborožitve in preskrbe, pa tudi v političnem pogledu nismo imeli nikakršne pomoči.« Toda v zgodovini vojn poznamo tudi partizansko vojskovanje, ki se pojavlja kot primerna oblika odpora proti močnejšemu osvajalcu, kot pomožna oblika boja na zasedenem ozemlju. V našem, jugoslovanskem primeru je bilo potrebno ob partizanskem načinu bojevanja, dvigniti ljudstvo v vstajo in ustvariti pogoje, da vstaja preraste v vseljudsko vojno, v vojno do zmage. Toda v zgodovini vojn takih primerov doslej še ni bilo. In prav preraščanje partizanskih akcij v vseljudsko in revolucionarno vojsko še v času, ko je bil sovražnik številčno in po tehniki mnogo močnejši, predstavlja novost, ki jo je v vojaško znanje uvedla osvobodilna vojna jugoslovanskih narodov in Tito, njen strateg. Tito ni iskal napotkov v dogmatsko-doktrinarskih pravilih in shemah o revoluciji, pač pa v živi stvarnosti, v vsklajenih pogojih in svojstvenih jugoslovanskih razmerah. »Imejte pred seboj dejstvo, da se naš boj razvija v povsem posebnih pogojih in da zato gre po samosvojih poteh,« je pisal Tito novembra 1941 pokrajinskemu komiteju KPJ za Črno goro, Boko in Sandžak.

Po tako podčrtani zasnovi osvobodilnega boja, partizansko vojskovanje ni postalo le eden od načinov boja proti osvajalcu, temveč osnovni način boja. Ta način boja je bil tudi pozneje, po drugi svetovni vojni, uporabljen v praksi v mnogih osvobodilnih gibanjih v svetu.

Vprašanje strategije pa je bilo, kdaj začeti splošno ljudsko vstajo, da bi jo ljudske množice tudi sprejele. Odločitev je treba osvojiti na oceni številnih dejavnikov, notranjih in zunanjih. Komunistična partija je pod Titovim vodstvom izdala sklep o neposrednem prehodu na oboroženo vstajo in pozvala jugoslovanske narode v

splošno osvobodilno vojno v trenutku napada Hitlerjeve Nemčije na SZ 22. junija 1941. Ker je s tem napadom nastal odločilen prelom v mednarodni vojaški in politični situaciji, je tudi KPJ imela ta trenutek kot najugodnejši za začetek vstaje. S tem je bilo tudi znano razmerje sil v drugi svetovni vojni, kar pa zadeva značilnosti te vojne, je KPJ ugotovila, da se bo ta vojna po svoji vsebini pretvorila v protifašistično vojno z naprednimi smotri, katerih celoviti del bo tudi naša osvobodilna vojna. V tem okviru bo mogoče ostvariti lastne osvobodilne in revolucionarne cilje. Odločitev o začetku vstaje v tem trenutku, je bila zasnovana na stvarni oceni možnosti vodenja uspešnega oboroženega boja v razmerah, ko so glavne nemške sile zaposlene na vzhodnem bojišču. Zgodovina je potrdila, da je bila Titova izbira trenutka za začetek vstaje utemeljena na poznavanju stanja v deželi, na protiokupatorskem razpoloženju ljudstva ter na stvarni oceni mednarodnih pogojev, ki naj bi omogočali uspeh vstaje.

Osnovna sestavina Titove strategije NOB je bila na naslonitvi na lastne sile. Menil je, da bo Rdeča armada glavni nosilec boja proti fašističnim silam, s čimer naj bi nastali ugodni mednarodni pogoji za osvobodilni boj podjarmljenih evropskih narodov. Ob tem pa je Tito odločno odbil zamisel, po kateri naj ne bi prešli v vstajo, temveč naj bi boj proti okupatorju vodili zgolj le z diverzijami in sabotажami, in s tem pomagali SZ pri njenih vojnih naporih, sicer pa bo »Rdeča armada prinesla oblast na krožniku.«

Proti takim zamislim je CK KPJ nastopil v julijskem pozivu za vstajo takole: »Narodi Jugoslavije vedite, da more in mora biti vaša osvoboditev izbojevana zgolj z vašimi lastnimi silami.« Vsebina svoje vojne zamisli, katere osnovni smisel je v naslonitvi na lastne sile, je Tito, kot vrhovni komandant Narodnoosvobodilnih in partizanskih odredov Jugoslavije (NOPOJ), izrazil v Biltenu Glavnega štaba NOPOJ v avgustu 1941 z besedami: »Kdo nam bo prinesel svobodo, če se mi sami ne bomo borili.« To osnovno načelo je bilo prisotno v zavesti vseh pripadnikov narodnoosvobodilnega gibanja.

* * *

Partizanske akcije naj bi pokazale in potrdile možnost uspešnega oboroženega boja, ki naj bi neutralizirale številčno in tehnično premoč sovražnika, kar je bilo pomembno za mobilizacijo ljudstva v vstajo. »Majhne akcije v partizanskem vojskovanju vodijo k večjim, ker le-te postopoma mobilizirajo vse večje ljudske množice. »V majhnih akcijah se ljudje učijo bojevanja...« je zapisal Tito novembra leta 1941. In dalje: »Partizanski boj v naših razmerah je samo oblika ljudske vstaje.« Ko je reagiral na določeno napačno pojmovanje partizanskega boja, ki se je pojavilo kot prva posledica porazov, je Tito opozarjal, da se »naša narodnoosvobodilna vstaja ne bo razvijala le po ravni poti, temveč bo ob zmagah doživljala tudi poraze, umike, itd. Pravilno je torej, če dojemamo ljudsko vstajo kot dolgotrajni partizanski boj, ki bo zajemal čedalje večje ljudske množice, ki bo sovražniku zadajal vse hujše in hujše udarce, ki bo utrjeval zavest delavcev in delovnih ljudskih množic, kar bo naposled pripeljalo do popolnega uničenja sovražnika.«

Tako postavljena zasnova bojevanja, to je razraščanje partizanskih akcij v splošno vstajo, je že v začetku zavrgla tiste tendence, ki so označevale partizanski boj kot izraz nemoči pred tehnično in številčno močnejšim sovražnikom. Težišče pa je bilo na tem, da se razvijejo tisti dejavniki oboroženega boja, katerega napadalni duh in odporniški značaj pospešujeta ostrino vseljudske osvobodilne vojne. Tako koncepcijo je Tito označil že avgusta 1941: »Partizanski boji se morajo vztrajno pretvar-

Tovariš Tito kot vrhovni komandant NOV in POJ na enem izmed bojnih položajev leta 1942. V njegovi osebnosti sta se združevali prevdarnost vojskovodje in premišljenost revolucionarja

jati v splošno ljudsko vstajo vseh jugoslovanskih narodov ... Splošna ljudska vstaja je najbolj gotovo sredstvo za pregon fašističnih osvajalcev iz naše dežele.»

Za uresničevanje take zasnove NOB je bilo treba obvladati v lastnih vrstah, čeprav v majhnem številu komunistov, razna dogmatska pojmovanja, kot na primer o bojih v glavnih središčih in na barikadah. Treba je bilo tudi neutrudljivo delati na prilagajanju partije in SKOJ vojnim pogojem, pošiljanje ljudi in partijskih kadrov iz mest v žarišča partizanskih bojev, razbijati utvare o kratkotrajni vojni in poudariti družbenopolitično vsebino in značaj osvobodilne vojne, ki ga spodbuja in organizira KPJ. Upoštevač objektivne revolucionarske procese, njihovo moč in tendenco, razvoj partizanskega vojskovanja, je Tito v svojstvu generalnega sekretarja partije in vrhovnega komandanta, pošiljal v teku vojne napotke in smernice vsem nacionalnim in pokrajinskim partijskim vodstvom. Njegova pisana in govorjena beseda je delovala kot nezamenljiv usmerjevalec in izboljševalno sredstvo v razvijanju osvobodilnega boja, zlasti v začetnem obdobju NOB, ko se še niso vsi znašli in ko niso vedeli, kako začeti.

Za uspešnost narodnoosvobodilnega gibanja je bilo bistvenega pomena uveljavljanje take politične zasnove, ki omogoča najširšo mobilizacijo ljudskih in materialnih sil dežele. Treba je, piše Tito »izluščiti specifične pogoje naše družbene stvarnosti, vzpodbuditi v tej stvarnosti vse žive elemente in vse potencialne sile ter, izhajajoč iz te nacionalne stvarnosti, v pogojih, ki so nastali s širjenjem druge svetovne vojne, določiti smer razvoja naše narodnoosvobodilne vojne in revolucije«.

CK KPJ je organiziral osvobodilni boj izhajajoč s stališča, da so možnosti in pota k rešitvi nagrmdenih protislovij jugoslovanske družbe prav v usodnem mobilizatorskem dejavniku v NOB. To pa je bilo predvsem v priznavanju enakopravnosti in svobodnega razvoja vsakega jugoslovanskega naroda. Prav v tem je globlji smisel Titove politike bratstva in enotnosti, v katerem je združeval skupne in posebne interese vseh narodov Jugoslavije: »Beseda o narodnoosvobodilnem boju bi bila

zgolj publika, pa tudi prevara, če bi ta boj ne imel razen splošnega jugoslovanskega smisla tudi narodnostnega smisla za vsak narod posebej...» Zato je programsko načelo naše NOB zaobjeto v besedah »bratstvo in enakost,« ki je postala močna in živa materialna sila v tem boju.

Da bi široke množice doumele pomen narodnoosvobodilnega gibanja in v njem sodelovale, je moralo v svojem programu vsebovati rešitve osnovnih socialnih problemov družbe, je moralo imeti značaj revolucionarnega boja »za lepše življenje«. To je docela jasno izraženo v partijskih dokumentih še iz obdobja priprav in v začetku vstaje (»rodil se bo novi svet« razglas CK KPJ z dne 15. aprila 1941; boj za »nacionalno in socialno osvoboditev«, sklepi Majskega posvetovanja KPJ 1941). V teku hudih bojev, ki jih je bojevala NOVJ 7. januarja 1943, je ob pregledu 4. krajiške divizije pod Grmečem Tito dejal: »Mi se danes ne borimo samo za uničenje fašističnega osvajačca, temveč tudi za našo srečnejšo prihodnost.« Ko je ocenjeval družbeno pogojenost NOB, skratka, njegov razredni značaj, je Tito zapisal: »Poklicati ljudstvo samo v boj proti okupatorju, a mu ne dati istočasno vedeti, da bo s tem bojem doseglo nekaj novega, mnogo boljšega, da se ne bo vrnilo staro, ne bi bilo mogoče prepričati vse narode za ta boj, niti širokih ljudskih množic, da bi se vključevale vanj, niti ne bi mogli vzdržati do konca, to je, zmagati.« Vso skrb je treba posvetiti temu, piše Tito »da se onemogoči povratak stare osovražene oblasti.«

Nedvomno so v teh dokumentih izraženi tudi socialni smotri boja, katerega osrednji cilji so prav izgradnja socialistične družbe. Tako je »naš osvobodilni boj imel že od začetka dvojni značaj, značaj osvobodilne vojne in značaj revolucionarnega razrednega boja.« (Tito).

Osrednji dejavnik v uresničevanju smotrov osvobodilnega gibanja je bila oborožena sila, ki je osnovna podlaga, »s pomočjo katere se bodo reševale naloge narodnostne osvoboditve in vsi drugi smotri NOB in socialistične revolucije.« Tito je na partizanske odrede in NOV gledal kot na instrument narodnoosvobodilne vojne in socialistične revolucije.

V organiziranju te oborožene sile in njenega razvoja je Tito, kot vrhovni komandant, vedno iskal tiste oblike organizacije, katere v določenem obdobju nudijo največje možnosti za vodenje nepretrgane vojne. Partizanski odredi so bili začetna oblika vojaške organizacije. Tito je medtem v soglasju s stopnjo razvoja NOB urešničeval smernice organizacijskega razvoja osvobodilne armade. Tako že avgusta 1941 piše, da bo, »v primeru ugodnih strateških in drugih okoliščin in zaradi večjih vojaških operacij, treba misliti na sestav večjih enot kot pa so partizanski odredi.«

Z razvojem oboroženega boja v prvih mesecih so bile v raznih krajih dežele pridobljene tudi določene izkušnje. Te so narekovalle potrebo prešteti rezultate, se soočiti z napakami, razčleniti prehojeno pot v celoti, zlasti pa razvoj partizanske vojske. Zato je bilo konec septembra 1941 pod Titovim vodstvom v Stolicah posvetovanje, na katerem so sprejeli sklepe izrednega pomena za nadaljnji razvoj in krepitev vojske v enotno in čvrsto vojaško formacijo. Ustanovitev glavnih štabov je prav tako imelo izreden politični pomen, saj so že tedaj predstavljali svojevrstno obliko nacionalne potrditve. Razumljivo je bilo, da so bile vse vojaške enote — kakor je Tito zapisal septembra 1941 — »pod osrednjim vodstvom Vrhovnega štaba in CK KPJ, ki polagoma razstresene partizanske odrede pretvarja v enotno osvobodilno armado.«

Pot do uresničenja zasnove o preraščanju partizanskega boja v vseljudsko vojno, je bil dolgotrajen in zapleten, okupator je na prve partizanske uspehe reagiral z znanimi ofenzivami. Izkušnje iz teh oboroženih bojev so pokazale, da je skušal okupator zvabiti partizane v frontalno bojevanje, v katerem bi seveda prišla do izraza

njegova premoč. Ponekod so hoteli ohraniti uspehe v prvem dvigu vstaje, zato so nekateri partizanski odredi hoteli ustanoviti fronto vstaje, kar je bilo v nasprotju s Titovim konceptom partizanskega vojskovanja, ker je vodilo k slabitvi bojevitosti, osnovnega doktrinarnega načela naše osvobodilne vojne. Tito to ocenjuje kot »nepravilno pojmovanje naše strategije in taktike« in istočasno daje napotke: »ne frontalni boj, temveč napadi številnih, zelo gibljivih in istočasno napadalnih partizanskih odredov, toda med seboj dobro povezanih...« Tito je od prvega dne osvobodilnega boja trdno vztrajal na nenehnem vzpodbujanju ofenzivnega duha v partizanskih enotah. V svojih napotkih in smernicah pravi: »Partizani se ne smejo le braniti, kadar so napadeni, marveč morajo tudi sami napadati. Zavzemati se samo za obrambno taktiko, bi za partizane pomenilo gotovo smrt.«

Ko je Tito ugotavljal izkušnje v praksi, je izhajal iz organizacijske oblike oborožene sile, na katerih je bilo mogoče vstajo razvijati v vseljudsko vojno. O tem pravi takole: »Izkazalo se je, da je treba razvijati oboroženo vstajo ne samo v širino, v množičnost, se pravi, kvantitativno, temveč tudi kvalitativno. Izkazalo se je, da moramo preiti k ustanavljanju pravih vojaških enot, sposobnih, da zapustijo svoje ozemlje in da se vojskujejo kjerkoli je potrebno, in kamor se jih odredi.« In dalje: »Izkazalo se je tudi, da mi ne moremo vršiti operacij večjih razmerij niti ne z združenimi partizanskimi odredi in bataljoni, marveč moramo, če hočemo to doseči, preiti postopoma, toda takoj, k ustanavljanju večjih, popolnoma vojaških formacij.«

Gre namreč za ustanavljanje partizanskih brigad in vanje uvrščati tiste borce, ki so že pokazali doslej svojo pravo vojaško zavest. Ta proces se je začel z ustanovitvijo prve proletarske brigade, se pravi, vojaške formacije, ki bo sposobna voditi nenehni osvobodilni boj. Proces prehajanja ni bil kratek in lahek, zakaj tu ni šlo za neko enostavno reorganizacijo, ki je navadno v klasični armadi. Ustanavljanje formacij, ki ne bi bile vezane na določeno ozemlje, katere bi bile sposobne ofenzivno delovati na določenem kraju, je vsekakor zahtevalo veliko politično zavest borcev, njihovo pripravljenost, da zapustijo svoje kraje in družino, da osvojijo pogoje življenja in boja v popolni negotovosti, potrebni so bili izredni telesni napor, dolgi pohodi, pomanjkanje, ker so brigade, kot je to poudarjeno v Statutu proletarskih brigad, »gibljive enote, ki morajo biti vedno pripravljene, da napadejo, kjerkoli je to potrebno«. S tako vojaško organizacijo kot so brigade, bi bilo mogoče ohraniti pobude in napadalni duh, izpeljati manever, izogniti se frontalnemu boju, ki ga je vsilil okupator in začeti z lastno ofenzivo po načrtu, ki ga je zasnoval Tito: »Vsaka naša izguba nekega ozemlja mora istočasno pomeniti pridobitev novega, še večjega in pomembnejšega ozemlja.«

Z ustanavljanjem brigad, »jedro bodoče armade« je izoblikovana vojaška organizacija, ki zagotavlja postopno preraščanje v armado, ki bo s svojim strateškim in taktičnim nastopanjem partizanski boj spreminjala v pravo vojno, katere končni cilj je osvoboditev dežele. Z brigadami je bilo mogoče izvajati večje operacije, pomembne za razvoj osvobodilnega boja. Z ofenzivnimi napadi brigad je bilo mogoče prenesti težišče boja s prvega na drugo ozemlje, mobilizirati množice v boju in vplivati na širjenje NOB.

Uspehi, doseženi v letu 1942, so omogočili, da se konec tega leta, »ko je bil osvojen večji del našega ozemlja, pa se je pokazala potreba po ofenzivnih operacijah večjega obsega,« ustanovi Narodnoosvobodilna vojska Jugoslavije, v katerem sestavu so divizije in korpusi. »Ustanovitev te ljudske vojske je največji uspeh ljudske vstaje v pokrajinah Jugoslavije,« je ugotovil komandant Tito. V naslednjem obdobju NOB, v letu 1943 (od prvega do drugega zasedanja AVNOJ), se je osvobodilno gibanje razraslo v tako organizirano politično in vojaško silo, katera je, poleg pre-

hoda strateške pobude na stran protihitlerjevske koalicije, odpirala jasno in gotovo smer do zmage. V prvi polovici tega leta sta se odigrali dve najdramatičnejši bitki v jugoslovanski osvobodilni vojni: na Neretvi in na Sutjeski. V teh bitkah pod neposrednim Titovim vodstvom, je narodnoosvobodilna vojska vzdržala največje preizkušnje in potrdila vrednote svoje organizacije in vojaško znanje, predvsem pa visoko politično zavest in bojno moralo.

V tem obdobju je bila NOVJ razširjena že po vsem jugoslovanskem ozemlju in divizije, korpusi ter zone so uresničevali velike strateške naloge in ustvarjali pogoje, da se dokončno prevesi vojna tehnika v korist narodnoosvobodilnega gibanja v okviru celotne dežele. NOV je tedaj, v letu 1943, zrasla v mogočno armado, v enakopravnega partnerja zavezniškim armadam, ki so tudi kot z enakopravnim partnerjem, navezovala stike in sodelovanje. Takšno moč, kot jo je predstavljala NOVJ, so dokaj resno spoštovali tudi nasprotniki. Gledano v celoti, je jugoslovansko bojišče v letu 1943, spremenilo svojo fiziognomijo, dobilo je nove dimenzije.

V poslednjem obdobju osvobodilne vojne se je bilo treba prilagoditi strategiji, ki vodi k dokončnim rešitvam. NOV oziroma Jugoslovanska armada, je pod Titovim vrhovnim vodstvom prevzela nase vlogo vezi med dvema velikima zavezniškima bojiščema: na vzhodu in na zahodu, v Italiji. V tem obdobju so bile ustanovljene tudi mogočne strateške enote — armade.

V nizu zapovrstnih operacij v drugi polovici leta 1944, ki jih je Tito neposredno vodil, so se začele zaključne operacije za osvoboditev dežele. Tito jih je tako usmerjal in vodil, da je to izražalo njegovo globoko pojmovanje usodnega trenutka za jugoslovanske narode. Spomnimo se samo na velikanski pomen uspešno izvedenih operacij za osvoboditev Srbije in tržaško operacijo. Delalo se je na ohranitvi pridobitev osvobodilne vojne in revolucije, oziroma o samostojnih rešitvah družbenopolitičnega sistema v Jugoslaviji, ter o pravičnih rešitvah njenih meja. Jugoslovanska armada pod Titovim vodstvom, je zmagoslavno zaključila osvobodilno vojno, v maju 1945 se je srečala z armadama zahodnih zaveznikov na Soči in na Koroškem.

* * *

Partizanski boj, ki se je začel leta 1941 in je imel po svoji vsebini revolucionarni značaj, je prerastel v splošno narodnoosvobodilno vojno, ki se je izpopolnjeval do tedaj veljavnih teorijah o oblikah in možnostih partizanskega vojskovanja, do vojaške večine nasploh. V vojaški praksi je potrjena možnost oboroženega boja v pogojih okupirane dežele od tujih številčno močnejših in tehnično boljše opremljenih armad. Takšno razvijanje in vodenje splošno ljudskega boja postavlja vrhovnega komandanta NOVJ maršala Jugoslavije Josipa Broza Tita v vrsto največjih vojskovodij druge svetovne vojne. S teoretičnim ustvarjanjem in praktičnim delovanjem, je kot vrhovni komandant obogatil vojaško misel in izkušnje. Titovo vojaško delo je izreden primer plastičnega dopolnjevanja idej z življenjsko prakso, oživljanje misli klasičnega marksizma v revolucionarni dejavnosti KPJ, to pa izhaja iz časovnega zaporedja, v katerem je nastajalo in po svojem značaju in miselni vsebini prehajalo v zakladnico sodobne marksistične misli o problemih družbe v vojni in vojaške večine nasploh. Zato je povsem razumljivo, da se sodobne oborožene sile samoupravne socialistične Jugoslavije — JLA in enote teritorialne obrambe — gradijo na bogatih izkušnjah NOV. »Naša današnja zasnova splošne ljudske obrambe ni nič drugega, kot dosledna in trdna prilagoditev k velikim izkušnjam iz narodnoosvobodilne vojne v naših današnjih pogojih,« je dejal tovariš Tito v govoru ob promociji za častnega doktorja na Univerzi v Ljubljani.

Prevedel Črt Šinkovec

Marjan Žnidarič

Ilegalne tehnike v Mariboru v letih 1941—1945

Pregled razvoja in delovanja ilegalnih tehnik na mariborskem območju v letih 1941—1945 osvetljuje zelo pomembno področje narodnoosvobodilnega gibanja. Vsa leta vojne so se partizanski aktivisti trudili, da bi ljudje stalno dobivali partizanski tisk. V naše kraje so prinašali posamezne primerke partizanskega tiska od drugod, ga tu razmnoževali in širili. Leta 1941 so partizanski tisk na mariborskem območju razmnoževali aktivisti sami, pozneje pa so se s tem ukvarjale že posebne ekipe.

Ker vemo, kakšno usodo je okupator namenil slovenskemu prebivalstvu v tem delu Slovenije, je dobro, da se najprej v nekaj stavkih seznanimo z mestom, ki ga je imelo zatiranje slovenske žive in pisane besede v nacističnem ponemčevalnem načrtu. Zatiranje slovenske besede štejemo med prve in hkrati najtemeljitejše nacistične ponemčevalne ukrepe na slovenskem Štajerskem. Okupator je menil, da bo ravno z ukinitvijo slovenskega tiska, z odstranitvijo slovenskega jezika iz šol, kulturnih institucij, uradov in iz drugih javnih mest, najprej uresničil svoj osnovni namen o čimprejšnjem in popolnem ponemčenju dežele. V Mariboru, kjer je bilo središče nemškega okupacijskega in ponemčevalnega aparata za slovensko Štajersko, je slovenska beseda Nemce najbolj bodla v oči. Zato ni čudno, da so se najprej lotili znamenj, ki so na zunaj kazala, da živi tukaj slovenski človek. Najprej so začeli z odstranjevanjem slovenskih napisov. Že 10. aprila 1941 so mariborski volksdeutscherji v Marburger Zeitung objavili poziv trgovcem in obrtnikom, naj odstranijo slovenske in namestijo samo nemške napise. Samo dva dni pozneje, 12. aprila, pa je šef mariborske policije dr. Gerhard Pfrimer s posebno odredbo ukazal zamenjati vse slovenske napise v mestu z nemškimi najpozneje do 14. aprila do 8. ure zjutraj, ko je bil napovedan prihod šefa civilne uprave dr. Sigfrieda Überreitherja. Maribor bi naj torej takrat vsaj na zunaj že kazal videz povsem nemškega mesta. Skoraj vsi slovenski napisi so bili v nekaj dneh res preplepljeni z nemškimi, čeprav so jih zavedni Slovenci prve dni še upali odstranjevati, pozneje pa ne več.

Okupator se je takoj lotil tudi preimenovanja ulic v Mariboru. Prvo začasno preimenovanje je bilo izvedeno že aprila 1941, avgusta istega leta pa je politični komisar mesta Maribor Fritz Knaus izdal nov seznam imen ulic, cesta in trgov v Mariboru. V spreminjanju zunanjega videza dežele so šli nacisti celo tako daleč, da so

poleg ponemčenja krajevnih imen, ulic in napisov, natančno določili, kako se na nemški način pišejo krstna in rodbinska imena. Tako odredbo je šef civilne uprave dr. Überreither izdal 20. oktobra 1941.

Že v prvih tednih okupacije so bile ukinjene tudi vse slovenske kulturne institucije. Zlasti si je okupator prizadeval uničiti slovensko pisano besedo. Vsi slovenski časopisi in revije so takoj prenehali izhajati, iz knjižnic so se morale umakniti slovenske knjige. Najbolj je bila pri tem prizadeta študijska knjižnica v Mariboru, ki je bila največja in najvažnejša knjižnica na slovenskem Štajerskem. Veliko škodo so utpele tudi druge mariborske knjižnice, zlasti knjižnica Delavske zbornice ter Ljudska, prosvetna in škofijska knjižnica. Tako imenovana »velika jezikovna ofenziva« jeseni 1942 se je lotila tudi plenjenja in uničevanja zasebnih knjižnic.

Pomembno vlogo pri zatiranju slovenske besede v Mariboru je odigralo tudi nemško gledališče, ki je bilo važen člen v nacističnem ponemčevalnem aparatu. Že mesec dni po ukinitvi slovenskega gledališča je gostovalo v mestu ob Dravi Štajersko deželno gledališče iz Gradca, jeseni istega leta pa je dobil Maribor že svoj nemški dramski, operni in operetni ansambel. Pomembno kulturno poslanstvo, naperjeno proti slovenskemu jeziku, sta za okupatorja opravljala kino in časopisje. Časopisje, ki je razen Štajerskega gospodarja izhajalo samo v nemškem jeziku, je služilo okupatorju kot osnovni informator ljudskih množic.

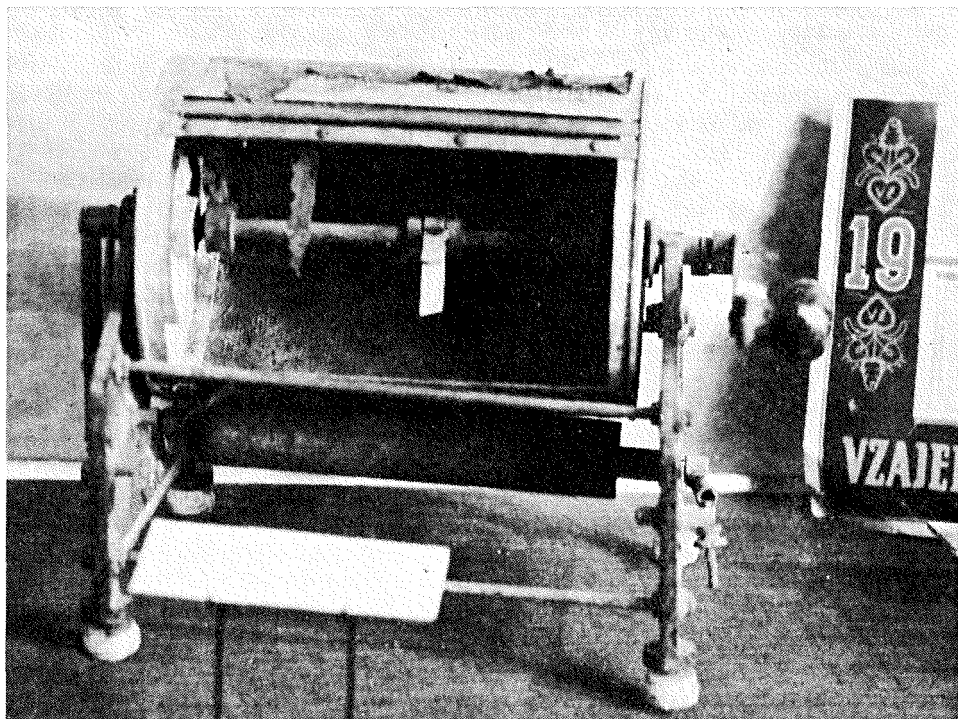
Takoj po prihodu so nacisti ukinili vse slovenske šole in jih odprli kot izključno nemške, v katerih je potekal pouk samo v nemškem jeziku in pretežno po politični liniji. Nemci so v šolah strogo prepovedali slovensko govorico tudi med odmori. Vsi učbeniki so bili pisani v nemškem jeziku.

Ne najmanjšo vlogo je pri zatiranju slovenske govornice odigrala tudi okupatorjeva propaganda in tečaji nemščine za odrasle. Po zamisli nacistov bi se morali vsi »Spodnještajerci« v treh ali štirih letih naučiti nemščine. Iz uradov in iz javnega življenja sploh pa naj bi slovenščina izginila že prej. Tako je bilo samo v prvem letu okupacije (do aprila 1942) v okrožju Maribor-mesto že 318 jezikovnih tečajev, ki so zajeli 12.130 ljudi.

Najdalj se je slovenščina obdržala v cerkvi, saj je nemški okupator ob svojem prihodu še dovolil duhovnikom pridigati v slovenskem jeziku. Toda kmalu je morala slovenska beseda skoraj povsem izginiti tudi iz naših cerkva, kajti množične aretacije so vsebolj redčile vrste zavednih slovenskih duhovnikov. V mariborski stolnici se je po zaslugi stolnega župnika Mihaela Umeka maševalo v slovenščini še vse do jeseni 1941.¹

Ob vsem tem je povsem razumljivo, zakaj je narodnoosvobodilno gibanje pripisovalo ilegalnemu tisku tolikšen pomen. Pisana beseda je bila izredno važno orožje v boju proti okupatorju in za širjenje idej komunistične partije ter Osvobodilne fronte. Komunistična partija je že v času stare Jugoslavije, ko se je morala umakniti v ilegalo, ustvarila mrežo ilegalnih tehnik in tiskarn, ki so po napadu na Jugoslavijo aprila 1941 nadaljevale z delom. Tudi v Mariboru so že pred vojno delovale ilegalne partijske tehnike. Že leta 1933 sta Franjo Vrunč in Milan Apih uredila v prostorih nekdanjega Narodnega doma (sedaj Dom JLA) skrivno partijsko tehniko. Tehnika je delala do 1. maja 1934, ko je policija Apiha in Vrunča aretirala. Znani sta tudi okrožni partijski tehniki, ki sta delali pri Čižmekovih v Mejni ulici 38 v letih 1938 in 1939 ter pri Čepičevih v Kolodvorski ulici 4. Tehnika pri Mari Čepič je delala od leta 1938 do okupacije, ko je postala celo osrednja ilegalna tehnika pokrajinskega komiteja KPS za severno Slovenijo.²

Takoj po razpadu stare Jugoslavije in razkosanju slovenskega ozemlja je Komunistična partija organizirala v Ljubljani in drugod več ilegalnih tehnik in tiskarn.

Razmnoževalni stroj, ki ga je poleti 1941 uporabljala Slava Klavora.

Maja 1941 je začel izhajati Slovenski poročevalec, konec avgusta istega leta je izšlo Delo, glasilo centralnega komiteja KPS. Ta dva časnika sta objavila vrsto člankov, ki so pozivali slovenski narod v boj proti okupatorju, razlagala sta ljudstvu, kaj želimo doseči z osvobodilno borbo. Partizanski tisk, ki se je porajal v najtežjih pogojih okupacije, je postajal važno propagandno in borbeno sredstvo. Posamezne številke Slovenskega poročevalca in drugega ilegalnega tiska so na Štajersko prinašali kurirji. Ko pa so se tudi tukaj pojavile ilegalne tehnike, so prinašali le še izgotovljene matrice. Nedolgo zatem so prišli med ljudi tudi že prvi samostojni tiski ilegalnih tehnik na slovenskem štajerskem.³

Ob izbruhu vojne je od vodilnih članov Komunistične partije ostal v Mariboru samo inž. Jože Hermanko, ki je že nekaj dni po nemški zasedbi sestavil letak s pozivom na upor. Letak je s pomočjo Vernerja Breznika, ki se je že sredi aprila 1941 vrnil iz jugoslovanske vojske, kamor je odšel kot prostovoljec, razmnožil zobotehnik skojevce Pavle Narat v domači hiši v Gregorčičevi ulici 15 na Pobrežju. Pavle Narat, Franc Kukovec in njuni tovariši so letak raztrosili po mestu, v tovarnah in v bližnjem Dupleku. Kot vse kaže pa je ostal letak pri okupatorju neopažen. Hermankov letak pomeni začetek širjenja ilegalnega tiska v Mariboru v dobi okupacije.⁴

Že v prvih dneh po prihodu Nemcev (še pred odhodom nekaterih mariborskih dijakov v Ljubljano, kjer so nadaljevali šolanje) so skojevci Slavko From, Zlatko Stepančič ter Maks in Leo Čepič razmnoževali letake v kletni sobi hiše v Ulici Slave Klavora 5, kjer je Stepančič stanoval. Ker se Zlatko Stepančič pozneje iz Ljubljane ni vrnil, je poslal k svoji materi Borisa Pečeta, da sta v dimniku in v mizici s citra-

mi v resonančnem prostoru poiskala dva svežnja dokumentov, ki so jih fantje pred odhodom v Ljubljano skrili.⁵

Verner Breznik, ki je bil v začetku okupacije sekretar okrožnega komiteja KPS Maribor, se spominja, da sta Miloš Zidanšek in Slavko Šlander ob svoji vrnitvi iz Ljubljane (takoj po ustanovitvi OF) prinesla kovček že natisnjenih partijskih proglasov (»Narodom Jugoslavije«) in da je te proglase bilo treba dvigniti na tezenski železniški postaji. Podobno kot Hermankov sta tudi ta letak razmnožila Breznik in Narat, razmnožene izvide pa predala Bojanu Ilichu, tedanjemu okrožnemu sekretarju SKOJ v Mariboru, ki je potem organiziral širokopotezno razdeljevanje.

Naratorov sodelavec skojevec Jože Pulko je še pred odhodom prvih komunistov v partizane na Pohorje celo izdelal nekake mobilizacijske pozive oziroma seznam opreme, ki bi jo moral vzeti s seboj vsak, ko se bo odpravil v partizane na Pohorje.⁶

Okrožni komite KPS Maribor si je v okviru priprav na oboroženo vstajo proti okupatorju že aprila 1941 zadal tudi nalogo, da je treba vzporedno razvijati ilegalni tisk. Ker v Mariboru zaradi izredno težavnih razmer ni bilo mogoče organizirati večje ilegalne tehnike, se je okrožni komite odločil za aktivnost več manjših. Zavedal se je velike vloge propagandnega materiala pri osveščanju ljudskih množic prav v prvih mesecih vojne, ko so bili uspehi okupatorja največji. Prav zato je v maju in juniju 1941 organiziral veliko akcijo zbiranja in nakupovanja papirja in tiskarskega črnila za ilegalne partijske tehnike. V letu 1941 je v Mariboru delovalo več ilegalnih tehnik.⁷

Poleg tehnik pri Naratorovih sta v prvih mesecih okupacije delovali na Pobrežju še dve partijski tehniki. Prva je bila v Nasipni ulici pri Čižmekovi sestri Mariji Renčelj (blizu gostilne Zamuda), kjer je Boris Čižmek maja 1941 razmnoževal prve izvide Slovenskega poročevalca na slovenskem Štajerskem. Čižmeku je pri delu pomagal Leon Novak, ki je bil duhovni vodja vseh mariborskih tehnik v prvem letu vstaje.

Nič manj pomembna ni bila tehnika v stanovanju slikarja Jožeta Polanjka v Nasipni ulici 32. Polankova žena Danica je bila sestra znanega komuniste Angela Besednjaka. Tu je študentka arhitekture in kurirka pokrajinskega komiteja KPS za severno Slovenijo Lizika Kanič ob pomoči Jožeta Polanjka na posebnem šapirografu izdelovala ponarejene legitimacije za ilegalce. Tega se je naučila že pred vojno med študijem v Ljubljani. S Polankovo aretacijo 2. avgusta 1941 je padla ena najpomembnejših postojank osvobodilnega gibanja v Mariboru leta 1941. Kaničeva se je sedaj nameravala preseliti v Melje k Edvardu Karnerju, kjer bi naj z delom nadaljevala, vendar je bila tudi ona že 7. avgusta aretirana.⁸

Komunist Rudi Vitko, ki je delal pri optiku Petelnu na Grajskem trgu, je razmnoževal letake v kleti svojega gospodarja. Za sodelovanje je kmalu pridobil še nameščenko trgovskega gremija (na vogalu Vetrinjske in Jurčičeve ulice) Iko Job. Ta je čez nekaj časa vključila tudi svojega prijatelja Roberta Šerugo. Jobova in Šeruga sta nekaj letakov skrivaj razmnožila celo na gremiju in jih razdelila svojim znancem.

Dve noči je Boris Peče razmnoževal letake s skojevcem Srečkom Sušnikom v kletnem prostoru blizu hiše v Ribniški ulici št. 1, kjer je Sušnik stanoval. Material je v nahrbtniku odnašala Pečetova mlajša sestra Jasna. Da bi zadušili ropot razmnoževalnega stroja, so si mladinci med delom prepevali. Konec maja so začeli gestapovci Sušnika iskati, zato se je umaknil v Ljubljano k prijatelju Silvu Hrastu in skupaj z njim z vso vnemo nadaljeval z ilegalnim delom.⁹

V prvi polovici junija 1941 so si mariborski skojevcji uredili zasilno tehniko in stanovanje v stavbi pri treh ribnikih. Razmnoževalni stroj se je nekaj časa vrtel

tudi pri torbarskem mojstru Miletu Papiču v Masarykovi ulici. Pri Papičevih so med drugim sprejemali in oddajali tudi radijska poročila, tam je bila javka, na kateri so aktivisti dobivali material za napisne in majhne letake za trosilne akcije.¹⁰

Pri razmnoževanju in širjenju ilegalnega propagandnega partijskega tiska je bila prav gotovo najaktivnejša Slava Klavora, sekretarka okrožnega komiteja SKOJ v Mariboru. Čeprav je bila zasledovana od gestapa in brez stalnega bivališča, je bila v dneh priprav na oboroženo vstajo poleg Bojana Ilich glavni organizator mladine v Mariboru. V prvih mesecih okupacije je nosila na svojih ramenih največje breme ilegalnega dela. Tako je Klavora skupaj z mladim komunistom Emilom Pavličem cele noči tipkala in razmnoževala letake in proglase v Emilovi mansardni sobi v Mladinski ulici 23. Pavlič, ki je bil zaposlen na davkariji, je bil podnajemnik pri Skuškovih. Pisalni stroj sta imela skrit v peči, ki je imela obliko kamina. Da bi delo teklo kar najhitreje, je Klavora pogosto prenočevala kar na vrtu nad malo drvarnico, kjer so imeli Skuškovi spravljenega nekaj sena.

Pogosto se je Slava Klavora zatekala tudi v barako, ki jo je imela sestra Marija na svoji parceli med Tržaško cesto in Aljaževo ulico. Tam je med gradbenim materialom pod zasilno streho prebivala in na svojem razmnoževalnem stroju razmnoževala uporniško besedo. Malo pred aretacijo je razmnoževalni stroj zakopala, tako da so Nemci pozneje v baraki našli le letake. Poleg tega je Slava Klavora pomagala tudi v tehniki pri Mari Čepičevi in pri Pečetovih, organizirala pa je tudi ilegalne sestanke skojevcev, na katerih so čitali ilegalni tisk in razdeljevali propagandne materiale. Eden večjih takšnih sestankov je bil nekaj dni po nemškem napadu na Sovjetsko zvezo v studenskem gozdu. Na sestanku se je zbralo okrog 15 skojevcev. Klavora je prinesla s seboj proglas centralnega komiteja KPS z dne 22. junija 1941 slovenskemu narodu. Proglas je prečitala Sonja Fabičeva, ki se tudi spominja, da je zvečer pred tem sestankom prinesel Kristijan Palčič k njim celo vrečo teh proglasov. Skoraj zanesljivo lahko trdimo, da so bili proglasi razmnoženi v Mariboru, kajti težko je verjeti, da bi takrat takšno količino proglasov tvegali neopazno spraviti iz Ljubljane.¹¹

Pri delu v ilegalnih partijskih tehnikah je precej pomagal tudi takratni okrožni sekretar KPS Maribor Alojz Zorko. Zlasti po Ilichovi aretaciji 7. avgusta 1941 ga je Leon Novak pritegnil v skupino z Ivanom Glinškom in Borisom Pečetom. Vsebinsko letakov, ki so jih običajno tiskali v nakladi med 5000 do 7000 izvodov, je sestavljal Leon Novak. Ta skupina je razmnoževala letake v stanovanju mizarja Ivana Mihalinca v Zgornjem Radvanju. Za delo so imeli na razpolago dva razmnoževalna stroja, za nabavo papirja pa je bil zadolžen Boris Peče.¹²

Prav gotovo najpomembnejša tehnika na mariborskem območju v mesecih priprav na oboroženo vstajo je bila tehnika pokrajinskega komiteja KPS za severno Slovenijo pri Mari Čepičevi v Kolodvorski ulici 4. Tu je bila najpomembnejša postojanka pokrajinskega komiteja ter javka in shajališče za številne aktiviste. Mara Čepič, sestra znanega komunista Leona Novaka, je pomagala organizirati Rdečo pomoč za politične pripornike, pri njej so bili važni partijski sestanki. Že v prvih dneh okupacije je organizirala zbiranje živeža za ujetnike v meljski vojašnici in v sodnih zaporih, pod Hermankovim vodstvom je zbirala denarne prispevke za OF, in, kar je bilo najvažnejše, v njenem stanovanju je neprenehoma teklen razmnoževalni stroj. Pri delu so ji pomagali tudi sinovi Maks, Leo in Mirko skupaj z drugimi mariborskimi skojevci. V tehniki pri Čepičevih so največ delali Bojan Ilich, Slava Klavora, Slava Zidanšek in Slavko From. Tu so tiskali Slovenskega poročevalca, izdelovali štampljke in razmnoževali številne letake, ki so jih skojevci ponoči trosili po mestu. Med eno takih trosilnih akcij v noči med 20. in 21. julijem

1941, ko so bili letaki nalepljeni in raztreseni tudi v samem središču Maribora ter na Teznem (tu je bilo najdenih 16 primerkov letakov: V boj proti denunciantom!, Ne kljukasti križ, ampak srp in kladivo je znak socializma ter Ne nasedajte lažnim vestem, zaupajte v zmago delavsko kmečke Rdeče armade!) in v Rušah, sta bila aretirana Marin starejši sin Maks in Janko Kuster. S tem je prišla v veliko nevarnost postojanka pri Čepičevih. Ko se fanta ob dogovorjeni uri nista vrnila, je Mara takoj ukazala tehniko evakuirati. Razmnoževalni stroj so odnesli na podstrešje, pisalni stroj na dvorišče v zidano smetišče, drugi material pa so spravili v zaboj in na balkon, da bi ga lahko ob prvi priložnosti spustili po vrvi navzdol. Drugo jutro so fantje spravili vse k Pečetovim v Ulico kneza Koclja 18 in k Slavi Zidanškovi v Ulici Kneza Koclja 20. Po Zidanškovem navodilu aktivisti nekaj časa niso smeli zahajati na postojanko k Čepičevim. Ker pa se ni nič zgodilo, so se že konec julija začeli ponovno sestajati v Kolodvorski ulici št. 4. To je bilo usodno, kajti okupator je stanovanje vseskozi nadzoroval. 7. avgusta 1941 je prišlo do množične aretacije v Marinem stanovanju, ko so prišli gestapu v roke Mara Čepič, Slava Klavora, Bojan Ilich, inž. Rado Iršič, Lizika Kanič, Slava Zidanšek, Sonja Oman, Slavko From in Bogdan Špindler, pred hišo pa še Slavko Slander, ko je skušal rešiti Slavo Klavoro. Med preiskavo so gestapovci pri Čepičevih našli le nekaj posameznih letakov in nekaj levičarskih knjig. Veliko zaslug za to ima tudi 13-letni Marin sin Mirko, ki je s pomočjo zvijače uspel pravočasno odstraniti iz stanovanja še preostali kompromitirajoči material. Pod pretvezo, da mu je slabo in da mora na stranišče, se je izmuznil gestapovcem. Fant je smuknil na balkon, spustil po vrvi vedro z letaki na dvorišče, se zmuznil po stopnicah in spravil papirje na smetišče. Pozornosti pri sosedah ni zbujal, ker so fantje vedno tako spuščali smeti na dvorišče.¹³

Dejavnost tehnike pokrajinskega komiteja pri Mari Čepičevi se je že v nekaj tednih po začetku okupacije tako povečala, da je bilo treba poskrbeti za novo skladišče papirja in drugih potrebščin, ki jih pri Čepičevih ni bilo več mogoče uskladiščiti. Na dan napada Nemčije na Sovjetsko zvezo, 22. junija 1941, je prišla skupina mariborskih skojevcev, ki so delali v tehniki pri Čepičevih (Bojan Ilich, Slava Klavora, Maks Čepič, Slavko From, Tatjana Peče, Boris Peče in morda še kdo) h Kerenčičevim v Pesnico, kjer so se dogovorili, da bo odslej skladišče za ilegalno tehniko pokrajinskega komiteja pri Kerenčičevih. V akcijo za prevoz materiala so pritegnili pesniškega avtoprevoznika Leopolda Ula. Ciklostilnega papirja, matric in barv, ki so ga 13. julija 1941 pripeljali iz Maribora v Pesnico, je bilo za poln kamion. Material je bil uskladiščen pri Kerenčičevih, vendar se ni uporabljal, temveč je ostajal kot zlata rezerva, ki je prišla zelo prav leta 1944 v tehniki Lackovega odreda.¹⁴

Poleg Čepičeve je bila leta 1941 v Mariboru najpomembnejša tehnika pri Pečetovih v Ulici kneza Koclja 18. Tu so začeli tiskati takoj po 1. maju, ko se je vrnila iz Ljubljane skupina mariborskih skojevcev, med njimi tudi Boris in Tatjana Peče, ki sta vodila delo v tehniki. Boris Peče je pozneje postal kurir pokrajinskega komiteja KPS za severno Slovenijo, tako da so za tehniko skrbeli v glavnem mati Danica in starejša sestra Tatjana. Papir za tehniko je že pred Borisovo in Tatjanino vrnitvijo priskrbel mati in ga skrila pri nekem mizarju (okrog 100 kg papirja). Mati je hčerki Tatjani pomagala tudi pri razpečevanju letakov po Mariboru. Pisalne stroje in pisarniški material so skojevci pridobivali z vlomi v stanovanja izgnancev ali z zvijačami. Tako se je v začetku julija 1941 Tatjana Peče pod tujim imenom honorarno zaposlila na zemljiški knjigi na občini z nalogo, da ugotovi, kje je največ pisarniškega materiala. Po treh dneh ji je to uspelo, zato je zvečer pustila v pritlični pisarni odprto okno in skojevci so ponoči odnesli vse, kar jim je lahko služilo za

delo v tehniki. V ilegalni partijski tehniki pri Pečetovih, kjer je bila poleg tega tudi ena najpomembnejših postojank aktivistov, ki so delali na območju Maribora, so razmnoževali zlasti štajersko izdajo Slovenskega poročevalca, letake, proglase in parole. Po uničenju postojanke pri Mari Čepičevi 7. avgusta 1941 se je tiskanje in razmnoževanje ilegalnega tiska še bolj koncentriralo v stanovanju Pečetovih. Tehnika je delala do 19. septembra 1941. Do padca postojanke in tehnike pri Pečetovih je prišlo v dneh silovite okupatorjeve gonje proti pripadnikom narodnoosvobodilnega gibanja na mariborskem območju. 17. septembra so namreč Nemci doživeli težak poraz na Klopnem vrhu v borbi s Pohorsko četo in ker partizanov niso mogli uničiti, so se znesli nad njenimi sodelavci na terenu. Tako jim je že dva dni zatem uspelo na javki v gostilni Pšunder v Radvanju ujeti takratnega začasnega sekretarja pokrajinskega komiteja KPS za severno Slovenijo Leona Novaka ter kurirja Borisa Pečeta. Seveda so Nemci še isti večer aretirali tudi Borisovo mater skupaj s hčerka, 15-letno Tatjano in 12-letno Jasno. Še pred prihodom gestapovcev sta mati in starejša hči zažgali tiskani material, ki sta ga imeli v stanovanju, dva radijska aparata, tiskarsko črnilo in matrice sta odnesli na podstrešje, razmnoževalni stroj pa pod kopalno kad v klet.¹⁵

S padcem okrožne tehnike pri Pečetovih je bil ilegalnemu tisku v Mariboru zadan precejšen udarec, saj je prenehala z delom tehnika, ki je odigrala v dneh, ko je okupator posegel po najhujši obliki nasilja, po streljanju talcev, pomembno vlogo. Njen pomen je bil predvsem v osveščanju ljudi, v razkrinkavanju pravih ciljev okupatorjeve ponemčevalne politike in v moralni podpori vsem, ki so takrat v skoraj nemogočih razmerah v Mariboru vztrajali v boju proti okupatorju. Za primer navedimo samo letak z naslovom »Slovenci!«, ki je bil 16. septembra 1941 raztresen na Pobrežju in v okoliških predelih. V njem je okrožni odbor OF pojasnil, zakaj nacisti pripravljajo nove deportacije. Letak opozarja na veliko pomanjkanje delovne sile v Nemčiji, ki je nastala zaradi velikih izgub le-te na vzhodni fronti. Te izgube pa je skušal Hitler nadomestiti z delovno silo podjarmljenih narodov. Na koncu je okrožni odbor OF pozval Slovence, naj ne dopustijo, da pride njihovo premoženje v roke sovražniku, naj se ne dajo deportirati in naj se raje priključijo partizanom. Začetek in konec letaka se glasita dobesedno takole: »Še se ni ublažila pekoča bolečina udarcev, ki jih je prizadejal krvavo tlačitelj slovenskemu narodu, že pripravljajo hitlerjevi roparski okupatorji nov zločin nad slovenskim narodom. V kratkem hočejo pregnati zdoma nove tisoče slovenskih družin in jih izseliti. Tokrat pa v sam rajh in v frontno zaledje... Mar smemo dovoliti, da bo tekla kri slovenskih žena in otrok v službi našega barbarskega tlačitelja? Nikdar in nikoli ne smemo tega dopustiti, ker sicer bi zagrešili najtežji zločin proti lastnemu narodu in našim zaveznikom. Zato je dolžnost vsakega Slovenca, da ostane na slovenski zemlji in da se tu bori za pravično stvar svojega naroda... Vsakemu naj bodo v vzgled oni junaški borci, ki so zasedli slovenske hribe in gozdove ter od tam vodijo borbo za osvoboditev slovenskega naroda. Priključimo se partizanom, tej slovenski osvobodilni vojski in ne dovolimo, da nas izselijo! Ne dovolimo, da pride naše premoženje v roke okupatorjem! Razdelimo ga med Slovence! Če to ni mogoče, ga uničimo, da ne pride v roke okupatorju!«¹⁶

Delo v mariborskih ilegalnih partijskih tehnikah, kakor tudi drugod na slovenskem Štajerskem, je proti koncu leta 1941 skoraj povsem zamrlo. Okupatorjevi ponemčevalni ukrepi in nasilje so močno razredčili vrste sodelavcev osvobodilnega gibanja. Težko je bilo vzpostavljati nove postojanke, kajti ljudje so postali nezaupljivi, zaupali so le svojim najbližjim. Do novega vzpona je prišlo marca 1942, ko je pokrajinski komite KPS za severno Slovenijo poslal na delo v Maribor Toneta

Grčarja-Johana, sekretarja celjskega okrožja KPS. Grčar je vzpostavljala nove postojanke v mestu in v okolici, po njegovi zaslugi pa je mariborsko okrožje kmalu znova razpolagalo z lastnim ilegalnim tiskom. Tehnika to pot ni bila več v mestu, ampak v okolici. Že marca 1942 je začel teči razmnoževalni stroj v stolpu slivniškega gradu, ki je bil last grofice Schönborn. Tu je razmnoževala 21-letna študentka Vida Kosi, ki je stanovala pri babici blizu železniške postaje v Slivnici. Poleg številnih letakov, za katere je tekste pripravljala Grčar sama, je Kosijeva v času od marca do julija 1942 razmnožila tudi nekaj številok Slovenskega poročevalca. Poslušala in razmnoževala pa je tudi radijska poročila. Razmnoženo gradivo je odnašal Grčar sam. Pri Schönbornovih je živel neki ruski emigrant, zagrizen hitlerjanec, ki je začel sčasoma sumiti, da se v grajskem stolpu nekaj dogaja. Vida Kosi se je nato odločila, da bo tehniko preselila. Ko je Grčar julija 1942 ponovno utrdil postojanko iz leta 1941 pri Robičevih v Limbušu, je Kosijeva odnesla razmnoževalni stroj tja. Pri Robičevih je bila v tem času ena najpomembnejših Grčarjevih postojank za Pohorje, Maribor in Celje. V Limbušu je Kosijevi pri delu pridno pomagala 20-letna gospodinjska pomočnica pri Robičevih Ančka Lobnik. Dekleti sta delali zlasti ponoči, na razpolago pa sta imeli dvoriščno sobico. Podnevi je bilo delo nemogoče, ker je bila pri Robičevih gostilna in bi bilo na ta način tveganje preveliko. Pri delu jima je pridno pomagala tudi gospodinja Pavla Robič, katero pa so že 3. avgusta 1942 Nemci zaprli. Večkrat se je zgodilo, da so pri Robičevih samo v eni noči razmnožili preko 1000 protinemških letakov. Tekste je še naprej pripravljala Grčar. Razmnoževali so tudi razne brošure. Letaki so imeli naslove: Slovenci, vstanite!, Slovenski delavci in kmetje, uprite se!, itd. Tehnika v Limbušu je delala do 22. oktobra 1942, ko sta bili Vida Kosi in Ančka Lobnik aretirani skupaj s še nekaterimi sodelavci osvobodilnega gibanja v Limbušu. Že pred tem pa je Ančka Lobnik razmnoževalni stroj skrila na podstrešju blizu dimnika, vendar ga po vojni ni več našla.¹⁷

Z Grčarjevimi padcem novembra 1942 je osvobodilno gibanje na mariborskem območju doživelo nov hud udarec. Organizacija, ki jo je Grčar vzpostavil v najtežjih okoliščinah in sredi brezobzirnega nasilja, je izgubila svojega voditelja. Na delu v Mariboru so ostali le redki aktivisti. Politično delo je bilo izredno težko, zato so redke odporne skupine, ki so še ostale, delovale povsem izolirano. Tako npr. Primorci in Istrani v Kamnici in na Pobrežju, Konšakova skupina na Teznem in še nekatere. Mnogi so se povezovali tudi na svojih delovnih mestih v tovarnah in v uradih. Vse skupine, ki so delovale v mestu, pa niso imele enotnega vodstva. Še vedno so delale v krogu znancev in zaupnikov. V tem času v Mariboru tudi ni bilo partijskih celic in odborov Osvobodilne fronte, bilo pa je veliko sodelavcev in podpornikov osvobodilnega gibanja.

Spomladi 1943 se je pod vodstvom Bertla Filipiča začela organizirati skupina mariborskih mladincev, ki so bili na delu v Gradcu. Odločili so se, da bodo malo razgibali omrtveli Maribor. Bertl Filipič in Tatjana Peče sta sestavila tekst letaka, ki sta ga nato mlada Rušanka Linka Ksela in Tone Olstrak, doma s Ptujске gore, razmnožila v Sajkovi viničariji v Halozah. Sama sta letake potem tudi razpečevala. Ponoči sta jih razvažala s kolesi, jih trosila in lepila po vaseh od Ruš do Haloza. Na letaku sta bila podpisana Osvobodilna fronta in Pohorski odred.

Do novega vzpona in organizacijske povezanosti osvobodilnega gibanja v Mariboru je prišlo v jeseni 1943. Iz Pohorskega bataljona sta prišla v Maribor Maks Gašparič in Ivan Zagernik, iz Prlekije pa Dušan Špindler. Prišlo je do tako potrebne obnovitve organizacije KPS in OF. Število sodelavcev se je v obnovljeni organizaciji močno in hitro povečalo. Po vseh predelih mesta so nastajale nove postojanke. To se je takoj odrazilo tudi v oživitvi ilegalnega tiska v mestu in njegovi okolici.

Domačija Kranjčevih na Pobrečju, kjer je koncem 1943 in v začetku 1944. leta delovala okrožna tehnika.

V času obnavljanja organizacije osvobodilnega gibanja v Mariboru se je ob koncu decembra 1943 Dušan Špindler povezal tudi s Kerenčičevimi v Pesnici, kjer je bila pomembna postojanka že leta 1941. Poleg drugih nalog je bilo treba v Pesnici obnoviti tudi ilegalno tehniko. To nalogo so dobili Kerenčičevi otroci Tonček, Zvonko, Marica in Manica. Iz Maribora sta bila pripeljana dva razmnoževalna stroja, eden je ostal pri Kerenčičevih, drugega pa je prevzel pesniški avtoprevoznik Leopold Ul. Oba razmnoževalna stroja sta tekla v Pesnici od sredine novembra 1943 do 27. aprila 1944. Ker je bila Kerenčičeva hiša kompromitirana še iz leta 1941, so morali biti zelo previdni. Tehniko so uredili na stranskem podstrešju, poleg sobe, v kateri sta spala Tonček in Slavko. Kadar je Tonček zgoraj delal z razmnoževalnim strojem, je bila vedno ena od deklet na straži, da je ob prihodu kakšnega sumljivega tujca brata pravočasno opozorila, da je prenehal z delom. Matrice in papir je iz Maribora prinašal Karel Kladnik-Uroš, od Kerenčičevih pa je šla glavna zveza v Maribor preko Jadvice Golež-Spele, ki je imela zvezo s člani okrožnega komiteja KPS in okrožnega odbora OF Maribor. Včasih so bile seje okrožnega komiteja in odbora tudi v Pesnici. Tehniki v Pesnici sta v tem obdobju natisnili in razmnožili več sto raznih letakov, brošur in celo pesmaric z notami.

Kerenčičeva Marica je večkrat potovala na Gorenjsko, kamor je kot kurirka okrožnega komiteja KPS Maribor vodila ljudi v partizane, nazaj pa je prinašala ilegalno literaturo. Dobila jo je pri Rosani Rechbach v Goričanah pri Medvodah. To literaturo je potem agit-prop okrožnega komiteja KPS Maribor dal razmnoževati v raznih tehnikah, tudi v pesniških. Mnogo letakov in člankov za tisk so sestavljali tudi okrožni aktivisti, ki so delali ali pomagali v drugih tehnikah. Matrice so pisali v Mariboru (največ Mira Gregorc-Balček in Jadviga Golež-Spela). Marica Kerenčičeva jih je dvigala direktno pri sekretarju Dušanu Špindlerju ali pa na njegovih po-

stojankah pri Angeli Šnuderl v Mlinški ulici, Karlu Kladniku v Gregorčičevi in pri Jačvigi Golež, s katero se je dobivala na stanovanju upokojene učiteljice Pavle Delak v Klavniški ulici 10, včasih pa kar na njenem delovnem mestu v Arbeiterjevi trgovini z odpadnim materialom ob starem mostu. Marica je tudi dvakrat na teden nosila ilegalno literaturo v Maribor v kovčku za harmoniko.

Kerenčičevi so se zavedali, da bodo tiski, ki so jih izdelovali nekoč dragoceno zgodovinsko gradivo. Zato so od vsakega tiska ohranili po dva izvoda. S tem arhivom pa so kmalu nastale težave zaradi varnega shranjevanja. Najprej so ga spravljali v klavirju, potem nekaj časa v steni za Hitlerjevo sliko, nazadnje pa se je Tonček domislil imenitne rešitve. Pri vaškem mizarju Leopoldu Skazi je dal izdelati večjo škorčnico, ki je bila narejena tako, da je imela zgoraj majhen prostor za ptiče, ves ostali prostor pa je bil skladišče za ilegalno literaturo. Škorčnica je bila najprej na česnji blizu hiše, pozneje pa na kostanju. Material, ki je bil skrit v škorčnici, se žal ni ohranil. Ko so maja 1944 gestapovci spet preiskovali na Kerenčičevi domačiji, ga je Marica odnesla iz škorčnice do kmeta Babenka, sodelavca osvobodilnega gibanja, ki pa je še pred osvoboditvijo iz strahu vse uničil.

Dne 27. aprila 1944 so Nemci aretirali Kerenčičevega očeta, ker jim je nekdo natvezil, da Kerenčičevi pričakujejo z Dunaja pomembno pošiljko, v kateri bo radijski oddajnik za partizane. Istočasno kot Kerenčiča so hoteli aretirati tudi Ula, ki pa jim je uspel pobegniti. Na begu je bil sicer ranjen, a se je kljub temu pravočasno in uspešno skril v Kerenčičevo zidanico, od tam pa ga je Kerenčičev Tonček odpeljal h Kolaričevim v Vukovski dol. Med hišno preiskavo pri Kerenčičevih Nemci tehnike niso odkrili. Kerenčičevi otroci so vso ilegalno literaturo še pravočasno zažgali, razmnoževalni stroj pa skrili, niso pa uničili razmnoževalnega materiala (papir, matrice, barve), temveč so ga čez tri dni spravili v šolo, kjer sta ga Drago Škerlavaj in Kerenčičev Tonček zazidala. Pozneje je Tonček material dvignil za tehniko Lackovega odreda. Tudi pri Ulu niso zasledili pod posteljo skritega razmnoževalnega stroja in literature. Ko je Ul pobegnil, je Kerenčičeva mati takoj poklicala poštarico Marto Pinter. V Ulovi hiši je bila namreč pošta. Za poštarico, Slovenko, pa bi bilo lahko nerodno, če bi v stanovanju pri ponovni preiskavi našli ilegalno tehniko. Poštarica je razumela in obljubila, da bo vse spakirala in spravila v poštni voziček. Zvečer so Kerenčičevi iz vozička vse pobrali in odnesli do njihovega senika blizu železniške postaje. Razmnoževalni stroj, papir in literaturo so skrili na seniku. Naslednjo noč so nameravali vse prenesti h Kolaričevim v Vukovski dol, vendar je čez dan vse odkril Ribič iz Jakobskega dola in obvestil gestapo. Razmnoževalni stroj, ki so ga uporabljali pri Kerenčičevih, so skupaj z ostalim materialom spravili do kmeta Goršeta v Gradiški. Goršetov sin Tomo se je takoj lotil razmnoževanja. Razmnoževalnico si je uredil nad svinjakom. Delal je le kratek čas, kajti njegova mati je v strahu pred morebitnimi posledicami vse vrgla v vodnjak.¹⁸

Poleg tehnike, ki je delala pri Kerenčičevih in pri Ulu v Pesnici, so v času velikega vzpona narodnoosvobodilnega gibanja na mariborskem območju delovale še nekatere manjše tehnike, zlasti na območju Jarenine. Že v jeseni 1943 je delovala manjša ilegalna tehnika tudi v Koreni v Slovenskih goricah. Razmnoževalni stroj je priskrbel Janko Krajšek, grafik v Ljudski tiskarni, ki je imel preko javke pri krojaču Vinku Štuhecju na Partizanski cesti v Mariboru stalne stike z Dušanom Špindlerjem. Krajšku je dal razmnoževalni stroj Janko Duh, ki je delal v Cirilovi tiskarni v Mariboru. V Jarenini je bil glavni organizator ilegalnih tehnik učitelj Vojko Lovše-Rak, ki je že leta 1941 dobival propagandni material od Slave Klavore. V tem času je bil Lovše v službi na občini v Jarenini. Tu sta delali dve tehniki. Ena je bila na občini, kjer je bil na razpolago dober razmnoževalni stroj, druga pa pri

Črnkovih. Na občini so poleg Lovšeta razmnoževali še Marica Košutnik, učitelj Ivan Babnik in Jože Sketa. Vsi so bili zaposleni v občinski pisarni. Pri Črnkovih pa sta razmnoževala Karel Siladji in njegova žena Slavica. Sprva jih je oskrboval z že natipkanimi matricami Dušan Špindler iz Maribora, pozneje pa so jih pisali sami. Tudi tekste, papir in tiskarsko barvo so dobivali iz Maribora. Priskrbovala jim ga je Lovšetova Zora. Nekaj materiala so staknili tudi na občini, nekaj pa ga je prinašal Kerenčičev Tonček iz Pesnice.

Zaradi vedno večjih potreb in pa zaradi nevarnosti pri prehodih prek Drave v Mariboru in v Dupleku, je okrožni komite KPS Maribor sklenil, da je treba ilegalne tehnike na levem bregu Drave okrepiti. Zato so organizirali še tehniko pri Šabedru v Gačniku 3, kjer je bil že od pomladi 1943 skopan bunker. Za delo v tehniki pri Šabedru je bila zadolžena Mira Gregorc-Balček. Prišla je aprila 1944. Pri delu ji je pomagal tudi takratni sekretar okrožnega komiteja SKOJ Maribor Marjan Bantan-Stojan, ki je bil pri Šabedrovih na zdravljenju. Tehnika v Gačniku je delala do konca maja 1944, ko je postala postojanka pri Šabedru zaradi Kladnikovih izdaj nesigurna. Sklenili so, da bodo tehniko premestili k Bračku v Jakobski dol. Tu pa tehnika ni pričela z delom, ker je bila prej izdana.

Jareninske tehnike so razmnoževale predvsem letake, proglase in poročila z bojišč. Kolportažno mrežo so imele dobro organizirano, saj je propagandni material odhajal od tod v Maribor, na Kozjak in po Slovenskih goricah. Raznašali so ga Kerenčičevi iz Pesnice, jareninska babica Anica Valcl, Ivan Šabeder iz Gačnika in Peter Golob iz Gradišča. Pomembno vlogo je pri tem odigral tudi bivši učitelj Roman Košutnik. Košutnik je bil zaposlen kot kurir na občini v Pesnici in je vzdrževal stike na relaciji Pesnica—Jarenina—Maribor—Pesnica. Pri krojaču Vinku Štuhecju na današnji Partizanski cesti v Mariboru se je sestajal z Dušanom Špindlerjem. Dobil je nalogo, da je hodil k Zori Lovše po material za tehnike v Pesnici in v Jarenini ter obenem raznašal ilegalni material.

Skladišče propagandnega materiala je bilo v arhivskih mapah na jareninski občini. Jareninske tehnike so razpolagale s petimi razmnoževalnimi stroji, ki so jih aktivisti legalno nakupili. Delale so do poletja 1944, ko je bila organizacija osvobodilnega gibanja na tem območju razbita.¹⁹

Z ustanovitvijo okrožnega komiteja KPS in okrožnega odbora OF Maribor v jeseni 1943 pod vodstvom Dušana Špindlerja, so naglo rastle nove postojanke osvobodilnega gibanja po vseh predelih mesta. Okrožni komite KPS Maribor, ki se je v tem času zadrževal v mestu, si je za eno osnovnih nalog zadal organiziranje ilegalnih tehnik v Mariboru, ki bi s tiskanjem in razmnoževanjem pisane besede dvigale moralo in borbeni duh med Slovenci. Nekaj propagandnega materiala je sicer prihajalo iz tehnike v Mali Nedelji, toda to je bilo preskromno za boljše obveščanje aktivistov in pripadnikov narodnoosvobodilnega gibanja. Pokazalo se je, da so mnogi zavedni ljudje premalo poučeni o položaju NOB na Štajerskem in v Jugoslaviji. Zaradi poslušanja tujih radijskih postaj pa je bilo zaprtih toliko ljudi, da se novice niso dovolj hitro širile.²⁰

Po izdaji v Kamnici v začetku novembra 1943 je bilo za člane okrožnega komiteja težko najti zanesljivo in varno postojanko, kjer bi lahko delovala tudi ilegalna tehnika. Najprej je v jeseni 1943 nekaj časa razmnoževala propagandne letake Jadviga Golež-Špela. Delala je v stanovanju Viktorja Princla na Tržaški cesti. Pomagal ji je spremljevalec Ivana Nemca-Vojka Stane Červič-Samo, ki se je takrat zdravil v Mariboru. S pomočjo pismonoše Maksa Kočvarja je okrožni komite KPS Maribor našel zanesljivo postojanko pri Kranjčevih v Gubčevi 6 (danes Gvajčeva) na Pobrežju. Poleg gospodarja, upokojenega podoficirja in njegove žene, sta v hiši živeli tudi

hčerki Marija, tekstilna delavka in Anica, ki je bila še učenka. Kranjčevi so dali ilegalcem na razpolago podstrešno sobico. Velika prednost postojanke pri Kranjčevih je bila v tem, da je bila dokaj daleč iz središča mesta, da je tik ob strážunskem gozdu in da so bili tudi sosedge precej zanesljivi in niso simpatizirali z okupatorjem.

Okrožna tehnika je pri Kranjčevih delala od 21. novembra 1943 do 27. januarja 1944, ko so jo preselili k Rižnarjevim v Kejžarjevo ulico 3 v Melje. V tem času je bil pri Kranjčevih tudi sedež okrožnega komiteja KPS Maribor. Glavna organizatorja tehnike sta bila Maks Gašparič-Jernej in Ivan Zagernik-Joco. Največ materiala za delo tehnike je nabavljala aktivistka Zofka Senekovič, ki je bila prodajalka v takratni papirnici Karbeutz na vogalu Vetrinjske in Jurčičeve ulice. V trgovini je imela sodelavko Zoro Plesničar, s katero sta ponarejali račune. S pomočjo ponarejenih računov sta izstavljali pisarniški material za ilegalce. Ponj je hodila v mesto z majhnim vozičkom Kranjčeva mama Marija. Papir za tehniko je dobavljala tudi Zora Lovše, ki je delala v bivši učiteljski knjigarni na Tyrševi ulici. Pri nabavljanju materiala je sodeloval tudi Karel Kladnik-Uroš, ki je bil zaposlen v projektnem biroju tovarne letalskih motorjev na Teznem in je s svojo legitimacijo lahko nabavljaj v trgovinah potrebni material, kar bi bilo sicer sumljivo.

Precej materiala je za okrožno tehniko oskrbela tudi Jadviga Golež-Špela, zlasti pa Lidija Potrč-Dunja, ki je bila kurirka in poleg Milke Kovačič-Tatjane, Martine Kolar, Juste Stropnik-Marse in Berte Ivančič-Katje tudi glavna razpečevalka ilegalne literature. Na uradu zveznega vodstva Štajerske domovinske zveze, kjer je bila zaposlena Milka Kovačič in na sedežu vermansafta, kjer je delala Lidija Potrč, je bilo še več sodelavk osvobodilnega gibanja preko katerih so prihajali letaki iz okrožne tehnike med ljudi. To so bile Sabina Sekirnik, Marija Šeme, Marija Gačnik, Nada Fistrič, Mira Krois in druge. Med temi je bila še posebej požrtvovalna Mira Krois, ki je v svojem stanovanju v dvoriščni hišici v Cankarjevi ulici 15 tipkala matrice za razmnoževalni stroj, ki je tekel pri Kranjčevih. Pomagala ji je Marija Gačnik. Da bi zadušili ropot stroja sta ponavadi položili podenj odejo.

Pri širjenju letakov je pomagala tudi Kranjčeva hči Marija. Letake je nosila v tovarno in jih delila zanesljivim delavkam. Mlajša hči Anica, pozneje z ilegalnim imenom Marusja, ki je zaradi svoje mladosti vzbujala najmanj pozornosti, pa je kot kurirka in spremljevalka članov okrožnega komiteja KPS Maribor skrbela za njihovo čimbolj neopazno prihajanje in odhajanje na postojanko pri Kranjčevih.

Ilegalno tehniko pri Kranjčevih, kjer so tiskali v glavnem propagandne letake in Slovenskega poročevalca, je od 21. decembra 1943 dalje vodil Jože Jevšnikar-Saša, od 20. januarja 1944 pa mu je pomagal še Anton Zagernik-Vasja, ki je par dni pred tem prišel na dopust iz nemške vojske in se je odločil vključiti v osvobodilno gibanje.²¹

Dalje prihodnjič

Dr. Tone Ferenc

Lalka v Trstu, Gorici in Vipavski dolini

(»Kralj smrti« iz Treblinke Kurt Franz — učitelj
slovenskih in italijanskih kolaboracionistov)

Lepo ime male poljske vasice Treblinke bo še dolgo časa vzbujalo srh tisočev in tisočev ljudi, ki se še niso popolnoma pogreznili v ugodje tega časa in izgubili posluha za preteklost. Podoba, ki jo je o peklu Treblinke ustvaril Jean-François Steiner,¹ je tako strašna in obenem poučna, da bi jo moral poznati skoraj vsak človek. Ta podoba sicer ni popolna, ker je imel Steiner na voljo zelo malo virov — samo pričevanja majhne peščice Židov, ki so po upor 2. avgusta 1943 ušli temu peklu in preživeli vojno. Precej bo to podobo dopolnilo obsežno gradivo sodnih procesov proti zločincem v Treblinki in drugih nacističnih uničevalnih taboriščih za Žide, ki so bili v petdesetih in šestdesetih letih v Zvezni republiki Nemčiji.

Tako Steiner kot tudi tisto gradivo sodnih obravnav, ki nam je že na voljo, soglašata, da je bil najstrašnejši morilec v Treblinki esesovski podoficir in nato oficir Kurt Franz, pripadnik t. i. akcijskega oddelka (Einsatzkommando) »Reinhard«. V tem prispevku bom skušal predstaviti tega okrutnega morilca, ne bom pa pisal o splošnem dogajanju v Treblinki, ker sem to deloma že storil v nekem drugem prispevku.²

Kdo je Kurt Franz?

O Franzovi življenjski poti pred prihodom v Treblinko je Steiner zapisal tole:

»Ko je prišel Hitler na oblast, je Kurt Franz služil v nekem bavarskem mestecu za natakarkarja. Že v prvih dneh nacističnega režima je prišlo nadenj razsvetljenje — eden tistih nenavadnih trenutkov, ko posameznika sreča usoda. ‚Lalka‘ se je povzpел od povprečnega natakarkarja do enega najboljših ‚tehnikov‘ smrti.

Dotlej je bil vseskozi poprečnež. Revščina in prirojena lenoba sta ga že od šolskih časov sem tiščali na predzadnji klin družbene lestvice; zadnji klin je ostal pridržan še bolj popolnim ničlam in pa tistim, ki so bili pri špricanju šole doslednejši. Pravzaprav je malemu Kurtu manjkalo samo poguma, preveč se je bal

avtoritet, da bi si upal zabijati šolske ure na bregu reke, ki je tekla skozi njegovo rodno mesto. Tudi njegovi konjički so nosili pečat neodločnosti in so se pokazali za zgrešene, čeprav je verjel, da ga je pri tem izdal samo njegov odlični talent. Po manj srečnih poskusih v raznih poklicih je končno pristal v kavarni za natakarja.

Poslej ga je mučilo častihlepeje. Vrgel se je na boks, a dvoboje je večkrat izgubljal kot dobival in bolj prejemal udarce kot pa jih delil. Zaradi pogostih knock-outov je zbolel, a bil je tako trmast, da si je govoril, češ to je samo zato, ker sem boksal samo s polovično močjo; spet se je oprijel športa. Medtem je padla njegova zunanost v oči lastniku velike mestne kavarne in ga je sprejel v službo — počastitev, na katero je bil mladi Franz zelo ponosen. V kavarni je vsako popoldne igral orkester in Franz je takoj začel sanjariti, da bo postal glasbenik. Imel je dober posluh in vse svoje prihranke je takoj vložil v novi cilj. Najel si je učne ure pri kapelniku kavarniškega orkestra in se noč za nočjo trudil, da bi iz stare, uboge violine zvabil vsaj nekaj zvokov. Kapelnik, ki ga ni toliko navduševala volja njegovega učenca kot lastni poslovni čut, mu ni hotel jemati poguma, čeprav mu je bilo takoj jasno, da Franz nikoli ne bo prišel tako daleč, da bi igral v lokalnem orkestru, pa čeprav samo četrto violino. Po Franzovem pa je bila smola samo v tem, da je bil stari kapelnik Žid.

Požig Reichstaga je Franza dočakal na robu obupa. Nenadoma, čeprav z zamudo, se mu je odkrilo, da tudi z glasbo ne bo uspeha. Znašel se je na točki nič. A glej, zdaj se mu je spet nudila priložnost, da nekaj postane. Ko se je vrnil v svojo podstrešno sobico s prvega nacističnega zborovanja, je že čutil, da se je pred njim odprla pot uspeha.«³

V življenjepis, ki ga je Kurt Franz napisal 10. septembra 1938 v Weimaru in sem ga našel v njegovi personalni mapi v Berlin Document Centru, pa pravi takole:

»Rodil sem se dne 17. I. 1914 v Düsseldorfu kot sin trgovca Ewalda Franza in njegove žene, roj. Amalie Schmitz. Od leta 1920 sem obiskoval osnovno šolo v Düsseldorfu, na Stoffenstrasse, in so me 30. marca 1928 iz nje odpustili kot učenca 1. razreda.

Po koncu svoje šolske dobe sem se izučil kuharske obrti v Wittelsbacher Hofu v Düsseldorfu.

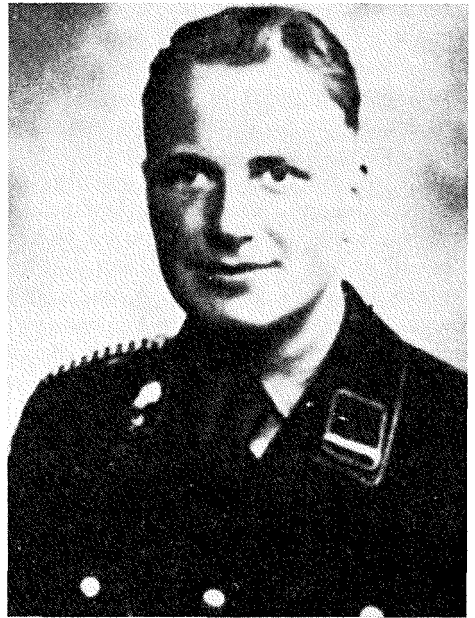
Dne 2. 11. 1932 sem skupaj s 36 tovariši iz Pattingerja ustanovil taborišče za delovno službo »Pattinger« in sem 30. 9. 1934 odšel iz delovne službe.

Od 17. 12. 1937 do 26. 10. 1935 sem delal brezplačno pri gospodu mesarskem mojstru Stollmannu v Düsseldorfu. Od njega sem 29. 10. 1935 odšel v mlado vojsko, »v 5. četo 6. topniškega polka (Minden, Wetf.)« in sem služil rok do 25. 9. 1937.

Toda že med služenjem vojaškega roka sem se potegoval za službo pri vodji 3. SS-Totenkopfstandarte.

Dne 4. 10. 1937 so me sprejeli za pripravnika pri 30. stotnji »mrtvaških glav.«⁴

Steinerjevi podatki o Franzovem življenju se torej razlikujejo od podatkov v njegovem življenjepis. Iz njegovega personalnega lista lahko poleg nekaterih podatkov iz življenjepisa zvemo le še to, da se je 3. SS-Totenkopfstandarte imenovala »Thüringen« in lahko sklepamo, da je bil Franz od oktobra 1937 dalje v stražarskem osebju nacističnega koncentracijskega taborišča Buchenwald. Oddelki mrtvaških glav so bili namreč oddelki za zavarovanje koncentracijskih taborišč. Ko so nacisti jeseni 1939 začeli z lažno evtanazijo, tj. ubijanjem umsko bolnih in telesno onemoglih ljudi (pobili so jih okrog 73 000), so Franza sprejeli za kuharja v enega od dvanajstih nacističnih evtanazijskih zavodov, verjetno na Türinškem. Kot vemo, so morilce za nacistično lažno evtanazijo izbirali med t. i. starimi borci

Kurt Franz, kot esesovski desetar leta 1938. (Izv. v BDC)

(alte Kämpfer) nacistične stranke, kar pa Franz nikakor ni bil. Zanj namreč vemo, da do jeseni 1938 še ni bil član nacistične stranke. Morali so ga torej izbrati zaradi njegovih drugih ustreznih lastnosti. Kakšne so bile te njegove lastnosti, bomo še videli. Ali so ga kdaj sprejeli v nacistično stranko ali ne, tega ne zvedemo niti iz drugega življenjepisa, ki ga je Franz napisal lastnoročno 8. maja 1938 v Treblinki in ki je skoraj popolnoma enak tistemu iz jeseni 1938.⁵

Preden je Kurt Franz kot esesovski podoficir (SS-Oberscharführer) jeseni 1942 prišel v Treblinko, je bil že v uničevalnem taborišču za Žide v Belsecu. Tam je nadziral in šolal Ukrajince, ki so bili v uničevalnih taboriščih neke vrste pomožna policija ali stražarsko osebje (Wachmannschaften). Kaže, da so ga poslali v Treblinko skupaj s Franzom Stanglom, ki je bil dotlej komandant uničevalnega taborišča v Sobiboru, ali pa vsaj približno v tistem času. Stangla so poslali v Treblinko zato, da bi tam napravil »red«, ker se je baje dotedanji komandant, esesovski poročnik dr. Irmfried Eberl (zdravnik in nekdanji vodja evtanazijskega zavoda Bernburg na Hannovrskem) pokazal za nesposobnega. Baje je uničevanje Židov potekalo prepočasi in se je celo ustavilo ter je Globocnika razjezilo tudi to, da ni na njegov sedež v Lublin pritekalo zlato tako, kakor je predvideval. Zanimivo in tudi značilno je, da so bili Globocnik, takratni vodja njegovega »oddelka Reinhard« (Abteilung Reinhard) esesovski stotnik Hermann Höfle, dr. Eberl in tudi Stangl ter verjetno tudi Stanglov naslednik v Sobiboru Franz Reichleitner avstrijski Nemci. Avstrijskih Nemcev je bilo takrat v Lublinu še več, vendar jih tukaj ne moremo naštevati ali obravnavati.

Kaj je bil Kurt Franz v Treblinki?

V Treblinki je Franz postal Stanglov namestnik in vodja taborišča. Naj opozorim na to, da so esesovska pravila za koncentracijska in uničevalna taborišča poznala dva zelo podobna zveneča naslova: komandant taborišča (Lagerkommandant) in vodja taborišča (Lagerführer). Prvi je bil višji in poveljnik nad vsem in

vsemi, drugi je bil njegov namestnik in pristojen za delovanje taborišča v ožjem smislu besede. Tako je bil Stangl v Treblinki »vrhovni« in visoko nad drugimi in zato Steiner njegovega imena ni niti enkrat omenil v svoji knjigi, medtem ko se Franzovo ime pojavlja neprestano. Židje so si ga namreč laže zapomnili, saj je bil kot glavni motor taborišča nenehno na nogah in med njimi. Morda je celo tako, da so mu pripisali dejanja in lastnosti drugih, ki pa so se držali bolj v ozadju in so jim njihovi liki zbežali iz spomina. Vsi viri pa vendarle soglašajo, da je bil Kurt Franz najokrutnejša oseba v Treblinki. Steiner pravi:

»Brezhibna črna uniforma mu je kar sijala, čepico si je postavil rahlo postrani, škornji so mu škripali. Od časa do časa je zavrtel v roki svojo neogibno paličico, katero je odložil samo takrat, kadar je kakega jetnika udaril s pestjo v obraz. Vsak človek ima svoj element, v katerem se najbolje počuti, v katerem preraste samega sebe. Za Kurta Franza je bil tak element Treblinka. Brž ko je oblekel civilno obleko, je naenkrat postal gospod Slehernik, kakršne je v milijonih primerkov producirala nacistična Nemčija. Velik, plavolas, brezbarven, s praznim pogledom in topim obrazom, z zelenim klobukom na glavi ter v obleki iz sintetike je bil gospod Kurt Franz videti popolnoma nepomemben. Brez sijaja, brez vpliva na okolico je poniknil v prazni vsakdanjosti. Toda brž ko se je vrnil z dopusta v Treblinko, v svoje kraljestvo na meji rajha, je bil takoj spet »lalka«, kralj smrti. Njegovo kraljestvo je bilo majceno, obsegalo je komaj dvanajst hektarov livade, obdane z bodečo žico. A to ga ni motilo, kajti podložnikov mu ni manjkalo. Vladal je z neomejeno močjo; prepovedano mu je bilo samo to, da bi komu daroval življenje, a to je za kralja smrti pravzaprav normalno. In kadar je odšel na sprehod skozi svoje kraljestvo, takole v bleščečih škornjih, tesno oprijeti uniformi in s postrani nataknjeno čepico, je jetnikom obstalo srce.«⁶

Obtožnica proti nekdanjemu komandantu taborišča Treblinka Franzu Stanglu je za Kurta Franza pripomnila, »da se je kmalu pokazal kot mož, ki je z veliko vnemo in brezobzirno nasilnostjo dobil vpliv na vse dogajanje v Treblinki.«⁷

K takšnemu esesovskemu podčastniku ali častniku, kar je Franz postal spomladi 1943, je spadal tudi ustrezen pes. Ta pes »Barry« je bil tako značilen, da o njem govorita Steiner in tudi obtožnica proti F. Stanglu. Steiner pravi, da je imel Franz navado zlesti na visoko skladovnico obleke in streljati na vsakega Žida — delavca, ki bi si drznil nehati delati in pogledati kvišku. »Pozneje je »lalka« dodal tej grozi še psa, z imenom »Barry«. Ni več lezel na kup obleke, marveč se je brez besed napotil gor in dol po delovišču. Brž ko je opazil kakega jetnika, ki po njegovem ni kazal zadosti prizadevnosti, je nanj naščuval Barryja: »Lej no, človek božji, tistile pes pa ne dela!« In Barry, zdresiran, da je popadal moške za spolovilo, se je že pognal v Žida, ki mu ga je pokazal gospodar. »Lalka« je potem v svoji dobroti dal žrtvi milostni strel. Bedasta »lalkina« domislica, da je psa klical »človek božji«, Žide pa imenoval »psi«, ki jo je ponavljal dan na dan, je jetnikom prešla v meso in kri, tako da so ji skoraj že začeli verjeti — če ne v absolutnem smislu, pa vsaj v razmerah čudnega sveta Treblinke. Vsaka družba ima svojo socialno lestvico. V Treblinki so psi stali nad Židi.«⁸

Obtožnica proti F. Stanglu pa o tem pravi: »Naj prikažemo nov primer gnusnosti, ki ga je v taborišču Treblinka zagrešil predvsem on (tj. Franz — op. T. F.). Franz je svojo ubijalsko strast čestokrat tešil tako, da je psa Barryja hujskal na Žide — delavce. Barry je bil kot tele velik, črno-bel pes mešanec z rasnimi znamenji pretežno bernardinca, ki ga je obtoženi Stangl dobil v dar v Sobiboru in ga je uporabljal za spremstvo. Ko so ga premestili v Treblinko, je pustil psa v Sobiboru. Ko pa ga je na nekem obisku videl tam vsega zapuščenega, ga je vzel s seboj

v Treblinko. Tam se je pes, ki je zanj skrbel mlad češki Žid Masarek, kmalu pridružil Franzu, ki ga je jemal s seboj na svoje nadzorne obhode po taborišču. Pod Franzovim vplivom se je drugače nedolžen pes spremenil v žival, ki je na Franzov migljaj, tuljenje ali povelje »Človek, zgrabi psa!« napadla Žida — delavca in ga razmesarila z vgrizi, ki so zaradi Barryjeve višine žrtev čestokrat zadeli v spolovilo. Več ali manj hudo ranjene žrtve so odvedli v bolnišnico in jih tam pobili, če jih ni Franz prej na kraju samem usmrtil s strelom iz pištole ali jih — kot v nekem drugem primeru — dal Ukrajincem, da jih pobijejo z vilami za krompir. V glavni obravnavi proti Franzu in drugim je temu ustrezno nadzornik taborišča Miete slednjič tudi priznal, da je v bolnišnici ustrelil jetnike, ki jih je tja privlekel ali spravil Franz, a jim je Barry prej razgrizel spolovilo ali drugi del telesa.«⁹

»To delo (ubijanje Židov — op. T. F.), na katerega je bil Kurt Franz z vso pravico ponosen, je postalo smisel njegovega življenja. Visel je na njem, kakor visi kapitan na svoji ladji ali industrialec na podjetju, ki ga je zgradil z žulji svojih rok. Človeka včasih lastno delo tako uklene, da postane njegov suženj. Takšna stvariteljska strast je obsedla tudi »lalko«. Res je vedel, da bo moral svojo umetnino nekega dne sam porušiti do tal, tako da ne bo ostalo od nje niti sledu. A ta dan je bil še daleč in do takrat se je hotel naučiti svoje stvaritve do dna, tembolj, ker je bila na koncu neogibno zapisana uničenju.«¹⁰ piše o Franzovem delovnem zanosu Steiner. Franzova taktika je temeljila na dveh osnovnih načelih: puščati jetnikom dovolj zraka, da ne ugasne v njih drobni plamenček upanja, hkrati pa ukrepati tako, da jim vzameš ves pogum in jih prepričaš, da sploh niso več ljudje.¹¹

Česar vsega si ni izmislil Franz, da bi uresničeval ti načeli! Poleg telesnega mučenja in ubijanja Židov zunaj vpeljanega pogona — le tega je opravljal po t. i. »službeni dolžnosti« — si je izmislil številne načine duševnega mučenja in strahotnega poniževanja Židov. Eden takšnih načinov je bila tudi uvedba t. i. »sralnega mojstra«. Uvedbo te »funkcije«, ki jo potrjuje tudi obtožnica proti F. Stanglu, je Steiner opisal takole:

»Že nekaj časa je stala na sortirnem trgu majhna baraka, ki je služila za latrino. Jetniki so napravili iz nje počivališče. Do epidemije je v glavnem predstavljala »poslednje zatočišče«. Čez dan so jetniki od časa do časa prihajali vanjo, da bi v miru pojedli košček kruha, ki so ga morda našli v obleki žrtve, pokadili nekaj dimov ali zgolj malo pokramljali, izmenjali najnovejše informacije ali zabarantali par škornjev za nekaj cigaret. Čeprav je bila latrina prav majčkena, je izpolnjevala družbeno funkcijo, važno predvsem s psihološkega stališča. (...) Z vednostjo kapojev in celo z njihovo pomočjo so se najšibkejši zjutraj zavlekli v latrino in ostali tja do večera. Molče je nastal med njimi sporazum o prioritetenem redu, ki so se ga vsi strogo držali. V baraki, kjer je bilo prostora le za pet oseb, se jih je pogosto gnetlo okoli dvajset. Ta sistem se je tako razvil, da je postal naravnost dovršen in da je vladala taka disciplina, da po cele dneve ni nihče vstopil, da bi opravil potrebo. Baraka je bila zasedena od zore do mraka, in vendar ni nihče ne vstopil ne odšel iz nje. (...) »Lalki« se je zdela zadeva zelo zabavna in je sklenil ustanoviti delovno mesto »sralnega mojstra«. Nova služba je bila tisti večer glavna tema v nemškem kazinu.

»Oblečen mora biti kot rabi,« je rekel prvi.

»Z rusko čelado na glavi,« je dejal drugi.

»Ne, z osmerokotno kapo,« je predlagal tretji.

»Ja, ja, s kapo,« so zavpili v zboru.

»In bič mora imeti.«

»Pa kozjo brado naj si pusti rasti.«

»In okoli vratu mu mora viseti budilka.«

»Sralni mojster« je nastopil službo naslednje jutro. »Lalka« je prebrskal skladovnice oblek in odkril haljo liturgičnega pevca, ki mu je bila bolj všeč od treznega rabinskega talarja.

»Pevce ali rabi, saj je ista figa!«

»Sralni mojster« je imel nalogo, da dovoli hkrati vstopiti največ petim jetnikom in da jih po dveh minutah spet nažene ven. Da bi ga ubogali, je moral uporabljati bič ali pa si zabeležiti številko neubogljivega jetnika. Bil je oproščen slehernega drugega dela in jetniki, ki so prihajali v latrino, so ga morali na glas pozdraviti. »Lalka« ga je pri apelu vsak večer vprašal:

»Rabi, kako pa kaj sranje?«

»Hvala, lepo smrdi,« je moral odvrniti, kar je vselej sprožilo val krohota.

Židje pa »sralnega mojstra« niso ubogali. »Čepeli so, gledali vanj, ki je zravnano in veličastno stal nad njimi, ter se mu smejali. Razjezil se je, jim grozil z glasom, ki se je trgal od razburjenja, dvigal bič in zaman poskušal pokati z njim, oni pa so na glas prdeli. (...) Ko so se mu Židje proti svoji volji smejali, so padli najgloblje. Ostali so živi na račun svojih bližnjih, pomagali so ubijati lastne brate, a vse to ni bilo nič. Zdaj so zasmehovali celo sami sebe in svojo vero.«¹²

Drugo veliko ponižanje, ki so ga zagrešili Židje sami nad seboj, seveda na Franzovo peklensko pobudo, so bile »igre«, ki jih je ukazala prirediti taboriščna uprava. Sestavili so celo orkester, ki mu je dirigiral priznani poljski — židovski glasbenik Arthur Gold, peli »himno Treblinkin«, ki jo je spesnil Franz, vprizarjali skeče in igrice ter »tekmovanja« v športu, npr. boksu, v katerih so se morali kar vseprek mlatiti. »Ljudstvo, ki ga biblija imenuje »narod svečenikov«, je postalo čreda govedi, ki pred vrati plinskih celic čaka na svoj delež plena. Pekleni stroj je slavil zmago nad božjim ljudstvom. Ta poslednji padec, to najgloblje ponižanje je nemara bolj tragično od vseh,« sodi Steiner.¹³

Zakaj »lalka«?

Sedaj, ko smo se vsaj na splošno seznanili s »kraljem smrti« v Treblinkin, bomo seveda vprašali, zakaj Steiner tolikokrat rabi zanj vzdevek »lalka«. V svoji knjigi je pojasnil tudi to in enako — vendar na kratko pojasnjuje to tudi drugi vir, obtožnica proti F. Stanglu. Steiner pravi:

»Nastopil je trenutek, ko se ga je prijel vzdevek, katerega se potem ves čas svoje »kariere« ni mogel več znebiti: »lalka«, punčka. Velik, plavolas, okreten in mišičast je stal pred njimi in okrogli obraz padlega angela je dajal njegovemu liku nekakšno odličje in vznemirljivost hkrati. Ko se je razkoračil pred njimi, rahlo nagnil zgornji del telesa naprej, prekrizal roke na prsih in se narahlo zazibal, je bil videti prav lep.

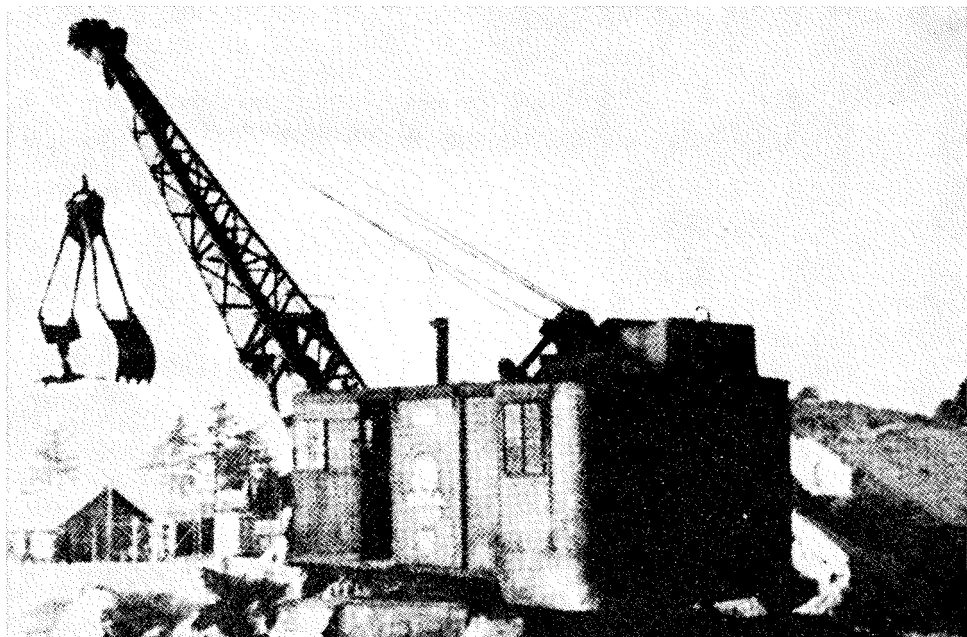
»Pravcata punčka,« je zamrmral nekdo.

Izraz je bil rojen.«¹⁴

Obtožnica proti F. Stanglu pravi, da je Franz dobil od jetnikov vzdevek »lalka« (punčka) zaradi svojega dobrega videza in svoje zlikane obleke.«¹⁵ Oba vira potrjujejo tudi ohranjene fotografije, ki jih objavljam v tem članku. Naj pripomnim, da je imel Franz v Treblinkin fotografski aparat in je ohranil nekaj posnetkov taborišča, preden so tega povsem uničili in zravnali z zemljo.¹⁶

Franzov prihod v Trst

Večina pripadnikov t. i. akcijskega oddelka »Reinhard« je prišla iz vzhodne Poljske v na novo ustanovljeno operacijsko cono »Jadransko primorje« jeseni 1943.

Fotografija iz Franzovega albuma: bager, s katerim so v Treblinki izkopali okoli 700 000 trupel in jih nato upepelili. Ta stran ima v albumu naslov: Srečni dnevi. (Preslikano iz knjige: G. Sereny: In quelle tenebre)

Najprej jih je prišlo šest — vodil jih je zloglasni inšpektor, esesovski major Christian Wirth — in nato še drugih več kot petdeset. Kot priča v sodni obravnavi proti nekaterim pripadnikom tega zločinskega oddelka, ki svojih zločinov niso zagrešili samo v tržaški luščilnici riža »Sv. Soboti« (San Sabba), temveč tudi drugod, sem uspel sodišču predložiti skoraj popoln seznam članov tega oddelka v omenjeni operacijski coni. Do takrat jih je imelo sodišče na svojem seznamu komaj dve tretjini. V Trst je jeseni 1943 prišel tudi Franz, vendar nekoliko pozneje. Kaže, da je zadnji zapustil Treblinko, potem ko za njim od nje ni ostal več kamen na kamnu.

V poslednjem obdobju akcije »Reinhard« so se razmere v uničevalnem taborišču Treblinka nekoliko spremenile. Taboriščna uprava je dovoljevala poslednjim Židom — delavcem nekoliko več »prostosti«, saj je nekaterim, t. i. dvornim Židom, celo dovolila, da so se v taborišču poročili in slavili poroko. To naj bi bila »nagrada« za njihovo sodelovanje pri ubijanju lastnih bratov, preden bodo tudi sami prišli pred puške pijanih in do kraja podivjanih Ukrajincev ali pa v plinske celice. Židje — delavci so se zavedali svoje usode in so upravičeno edino možnost za svojo rešitev videli v upor; možnost za upor je bila resda majhna, toda še vedno večja kakor pa možnost rešitve ob pasivnem čakanju; upor je bil sicer tvegana stvar, toda čimbolj se je bližal konec akcije »Reinhard«, tem bliže so bili gotovi smrti. Pripravljali so upor in Franz, ves samozadovoljen zaradi svojih uspehov v taborišču, ki so mu pred kratkim prinesli tudi častniški čin, tega ni niti malo slutil. Steiner pravi, da je Franz s tem svojim samozadovoljstvom zagrešil veliko napako. »Židje so vso svojo energijo in vse svoje upanje zastavili za tako neverjeten in hkrati tako nesebičen cilj, da nima primere v zgodovini nacističnih taborišč v Evropi: za oboroženo vstajo.«¹⁷

V oboroženi vstaji, ki je bila 2. avgusta 1943 popoldne, se je rešilo iz Treblinka nekaj stotin Židov, vendar jih je nato vojno preživela manj kot desetina rešenih. Franza tisto vroče ponedeljkovo popoldne ni bilo v taborišču; imeli so prost dan, ker ob nedeljah v Varšavi, od koder so jim pošiljali Žide, niso delali. Stangl je po vojni izjavil, da se je Franz odšel skupaj z nekaterimi esesovci in ukrajinskimi stražniki kopat v bližnji Bug, drugi pa so izjavljali, »da je odšel k svoji babnici v bližnje mestoce Ostrow.« Na sodni obravnavi proti Stanglu se je Franz nesramno lagal, da je bil on tisti, ki je 2. avgusta omogočil, da je izbruhnila vstaja, saj je dvema tretjinama stražnikov dovolil oditi na kopanje. »Slutil sem, kaj pripravljajo Židje — delavci in sem pustil svojo brzostrelko doma v sobi,« je lagal dalje.¹⁸

Tako kot je pri takšnih zadevah navada, je največji del krivde za preboj tako velikega dela Židov iz taborišča, padel na ramena vodje taborišča Franza. Kot je sam izjavil, mu je inspektor Wirth zameril, da ni izsledil priprav na upor in da ga usodnega dne ni bilo v taborišču. Kljub temu so po Wirthovem in Stanglovem odhodu v Trst septembra 1943 Franza zadolžili za »odpravo« (Abwicklung) taborišča Treblinka in je ta na kraju svoje delovne obveznosti razrušil tisto, kar je še ostalo celega po upor, pobil poslednje Žide — delavce in odšel na daljši dopust. Po dopustu je odšel za drugimi v Trst. V zaslišanju na generalnem tožilstvu v Düsseldorfu je Franz 9. avgusta 1967 takole opisal svoj prihod v Trst:

»Novembra 1943 sem po daljšem dopustu prispel v Trst na Wirthov urad. Ta je bil v neki vili v mestu Trst. Po Wirthovem ukazu sem moral okrog 14 dni ostati v hotelu »Albergo della Città« v Trstu. Stanovanja nisem smel zapustiti, ker me je Wirth vtaknil v hišni zapor. Wirth mi je očital, da sem odgovoren za izpad Židov iz taborišča Treblinka 2. avgusta 1943. Imel sem vtis, da je hotel tako pritisniti name, da bi sam nase položil roko.«¹⁹

Nimamo možnosti, da bi preverili to Franzovo izjavo. Postavlja se namreč vprašanje, zakaj bi Wirth izvajal pritisk na Franza šele v Trstu in ne že v Treblinki ali Lublinu. Tam so vendar Franzu zaupali še »odpravo« taborišča Treblinka in ga je imelo sodišče v Düsseldorfu celo za Stanglovega naslednika na položaju komandanta taborišča. Na drugi strani pa je vendarle res, da je bil Franz edini esesovski častnik akcijskega oddelka »Reinhard«, ki po svojem prihodu v operacijsko cono »Jadransko primorje« niti v začetku ni nadaljeval svojega dela v tem oddelku. Drugi častniki in moštvo so svoje delo nadaljevali — tudi to sem pojasnil sodišču v Trstu — skoraj v enaki organizacijski in tudi personalni sestavi kot na Poljskem: major Christian Wirth je bil še naprej inspektor in podporočnik Josef Oberhauser njegov adjutant, trije esesovski stotniki — komandanti taborišč Belzec, Sobibor in Treblinka — Gottlieb Hering, Franz Reichleitner in Franz Stangl — so bili vodje pododdelkov R I, R II in R III v Trstu, na Reki in v Vidmu (Udine) itd. Morda je bil razlog za to, da Franz ni delal več v okviru nalog akcijskega oddelka »Reinhard« tudi ta, da je od nekdanjih »vodij taborišč« (Lagerführerjev) v Belsecu (Gottfried Schwarz), Sobiboru (Johann Niemann) in Treblinki (Kurt Franz), ki so vsi 21. junija 1943 postali esesovski častniki (SS-Untersturmführerji), po podatkih, ki jih imamo na voljo, prišel v Trst le Franz in da so bile velike potrebe »po kadru« tudi na drugih področjih. Franzu so namreč namenili podobno nalogo, kot jo je imel v Belsecu, tj. izobraževanje in vzgajanje kolaboracionističnih oddelkov.

Franzovo delo v Trstu in Gorici

V že omenjenem zaslišanju je Franz o svojem delu v Trstu povedal tole:

»Nato sem bil do januarja 1944 dodeljen v domobransko šolo kot komandir voda in SS-Untersturmführer. Vodja te šole je bil takrat Obersturmführer ali

Kurt Franz na paradi v Trstu 20. aprila 1944. (Izrez, izv. v MLRS)

Hauptsturmführer Schwarzenbacher. V šoli je bila približno ena četa Italijanov ali pa tudi več. Schwarzenbacher je nastopil kot komandant bataljona, jaz pa kot učitelj. Moja naloga je bila, da izšolam mlade Italijane za vojake. Delal sem večinoma z manjšimi oddelki na terenu zunaj Trsta, kjer smo imeli vojaško izobraževanje.«²⁰

Kot vemo, je nemški okupator po ureditvi nemških policijskih ustanov v t. i. operacijski coni »Jadransko primorje«²¹ v Trstu ustanovil t. i. SS-Wachmannschaften ali esesovsko stražarsko osebje. Za jedro so mu bili tisti Ukrajinci, ki jih je pripeljal s seboj iz omenjenih uničevalnih taborišč na Poljskem in so jih združili v eno četo. Druge čete so sestavljali iz mobiliziranih in prostovoljcev Italijanov, Slovencev in Hrvatov, tako da je bilo nekaj časa celo šest čet, od katerih je vsaj ena imela nalogo zavarovati taborišče, zapore in morišče v tržaški rižarni. Komandant SS-Wachmannschaften, ki so bile organizirane kot esesovski bataljon, je bil res poročnik Franz Schwarzenbacher, ki je prišel iz Lublina in ki je v začetku junija 1944 padel skupaj z desetimi svojimi vojaki italijanske ali slovenske narodnosti.²² Za nekaj časa ga je nasledil policijski stotnik Guido Hornof; na koncu pa je še edino preostalo četo — večina mobiliziranega moštva je namreč medtem dezertirala — v tržaški rižarni in v postojanki v Podgradu v Istri vodil esesovski podporočnik Josef Oberhauser, ki je bil od druge polovice leta 1944 tudi vodja tamkajšnjega pododdelka R I. Pripadnike SS-Wachmannschaften so uporabljali večinoma za stražarsko službo in tudi za bojevanje proti partizanom.

Franza so kmalu iz Trsta premestili v Gorico, kjer je ostal dalj časa. O tem je v zaslišanju izpovedal tole:

»Od januarja 1944 sem bil z vodom, ki sem ga sam izšolal, premeščen v Gorico, da bi tudi tam ustanovil domobransko šolo. V Gorici sem se moral prijaviti orožniškemu majorju Homburgu iz Gelsenkirchna. V Gorici smo dobili na voljo hišo v Via Leopardi, v kateri sem se nastanil s svojim vodom. Krajevni poveljniki iz posameznih majnih krajev na Krasu okrog Gorice so mi pošiljali v šolanje mlade Hrvate in Slovence. Po 6. ali 8. tednih mojega šolanja so te vojake, ki so nosili uniforme oboroženih oddelkov SS (Waffen SS), vendar so imeli drugačne položajne oznake, ponovno dali na voljo njihovim krajevnim poveljnikom.

Na prostovoljni osnovi sem si zbral četo, ki je ostala pri meni v Gorici. Z Wirthovim uradom v Trstu nismo imeli niti najmanjšega upravnega stika. Moja ustanova je bila podrejena pooblaščenцу višjega vodje SS in policije Trst v Gorici. To je bil Sturmbannführer Tauss. Njegov adjutant je bil poročnik Ewald Wessling.

S svojo četo sem bil odrejen za zavarovanje gradnje utrdb okrog Gorice. Dalje smo bili zaposleni z varovanjem železniške proge Gorica — Trst.«²³

V Franzovi personalni mapi je nekaj njegovih dopisov iz Gorice, eden je naslovljen na glavni personalni urad SS in trije na glavni rasni in kolonizacijski urad SS v Berlinu glede njegove ločitve in ponovne poroke. 13. maja 1944 je Franz sporočil v Berlin svoj naslov iz Gorice in je razvidno, da je bil vodja »oddelka G.« (Kommando G.) SS-Wachmannschaftsbataillon; G. je vsekakor okrajšava za Görz, tj. Gorico. V nekem dopisu pa je sporočil v Berlin, da nimata z ženo otrok, da pa »od nekega poštenega nemškega dekleta« aprila 1944 pričakuje otroka in se želi ločiti od žene. Iz neke beležke glavnega personalnega urada SS v Berlinu je razvidno tudi to, da je Franz 17. marca 1944 dobil železni križec drugega razreda.²⁴

V naših arhivih skoraj ni podatkov o Franzu na Goriškem. Našel sem le dva dopisa, s katerima mu pošiljajo slovenske domobranci v Gorico na šolanje. Takrat je bil v vojašnici »Balilla« v Gorici.

Franzova izbrana četa pa na Goriškem ni samo varovala utrdbenih del in železnice Gorica — Trst, temveč je sodelovala tudi v akcijah proti partizanom. »Pozneje sem bil ranjen v akcijah proti partizanom. Potem, ko sem bil ranjen, so mojo četo v neki akciji proti partizanom pri Dornberku popolnoma razbili. Ranjen sem bil nekoč pozno poleti 1944. Prestrelili so mi desno nogo,« je izpovedal Franz v svojem zaslišanju.²⁵

Če si je Franz zdravil rano v vojnih bolnišnicah v Trstu, Cortini d'Ampezzo, Rosenheimu in Arnstadtu na Türiškem (tam je verjetno živel njegova žena), a je še 5. 10. 1944 pisal iz Gorice, je verjetno bil ranjen šele jeseni 1944. Februarja 1945 se je vrnil v Gorico, vendar pri zaslišanju ni povedal ničesar o tem, kaj je delal tam do konca aprila 1945. V sodni obravnavi od 12. 10. 1964 do 3. 9. 1965 ga je porotno sodišče v Düsseldorfu zaradi zločinov v Treblinki obsodilo na dosmrtno ječo, tj. najvišjo kazen v Zvezni republiki Nemčiji.

Kurta Franza nisem predstavil bralcem zato, da bi ga »populariziral«, kot bi mi morda rad kdo očital. Prikazati sem hotel le moralni »lik« človeka (ali bolje: nečloveka!), ki je uril in vzgajal slovenske in italijanske kolaboracioniste.

Opombe

¹ Jean-Francois Steiner: Treblinka. Ljubljana 1972 (dalje: Steiner, Treblinka).

² O tem glej mojo razpravo Satan, njegovo delo in smrt, Borec XXVI/1974, št. 3—7.

³ Steiner: Treblinka, str. 123—124.

⁴ Berlin Document Center (dalje: BDC), Rasse- und Siedlungshauptamt SS (dalje: RuSHA), Kurt Franz, RUS-Fragebogen 10. 9. 1938.

⁵ BDC, SS-Personalhauptamt (dalje: SS-PHA), Kurt Franz, življenjepis 8. 5. 1943.

⁶ Steiner: Treblinka, str. 174.

⁷ Staatsanwaltschaft bei dem Landesgericht Düsseldorf, Ermittlungssache — Voruntersuchung gegen Franz Stangl, Anklageschrift 29. 9. 1969 (dalje: obtožnica proti F. Stanglu), str. 147.

⁸ Steiner: Treblinka, str. 126—127.

⁹ Obtožnica proti F. Stanglu, str. 102—103.

¹⁰ Steiner: Treblinka, str. 219.

¹¹ Steiner: Treblinka, str. 220—221.

¹² Steiner: Treblinka, str. 184—186 in 220.

¹³ Steiner: Treblinka, str. 227.

¹⁴ Steiner: Treblinka, str. 119.

¹⁵ Obtožnica proti F. Stanglu, str. 116.

¹⁶ Gitta Sereny: In quelle tenebre. Milano 1975, str. 256—257 (navajam: Sereny, In guelle tenebre).

¹⁷ Steiner: Treblinka, str. 139.

¹⁸ Sereny: In quelle tenebre, str. 320 in 324—325.

¹⁹ Zapisnik zaslišanja Kurta Franza na generalnem tožilstvu Düsseldorf 9. 8. 1967.

²⁰ Prav tam.

²¹ O tem glej moj sestavek Nemška policija v operacijski coni »Jadransko primorje«, Borec, XXVIII/1976, št. 11 in 12, XXIX/1977, št. 1 in 2.

²² Pokopali so ga 5. 6. 1944 na Opčinah pri Trstu. Deutsche Adria Zeitung 7. 6. 1944.

²³ Zapisnik zaslišanja Kurta Franza na generalnem tožilstvu Düsseldorf 9. 8. 1967.

²⁴ BDC, SS-PHA, Kurt Franz, Franzov dopis 13. 5. 1944, zabeležka SS-PHA 18. 7. 1944, Franzovi dopisi 27. 3., 19. 4. in 5. 10. 1944.

²⁵ Zapisnik zaslišanja Kurta Franza na generalnem tožilstvu Düsseldorf 9. 8. 1967.

Jože Kožuh

Ostrovica v zapiskih slovenskega izgnanca

Ta odlomek smo vzeli iz spominov Jožeta Kožuha, učitelja iz Naklega, kjer obravnava razdobje štirih vojnih let. Nemci so ga kot slovenskega učitelja zaprli poleti 1941, nato pa septembra istega leta z družino izselili v Srbijo, kjer je vso vojno preživel v Valjevu, nato v Nišu in v Ostrovici. Po osvoboditvi vzhodne Srbije v jeseni 1944 pa je za pol leta odšel z otroško kolonijo v Bolgarijo, kjer so bili od vojne prizadeti srbski otroci na okrevanju. Spomini obsegajo čas od mobilizacije aprila 1941 do osvoboditve in vrnitve v Slovenijo poleti 1945. Ti spomini so morda nekoliko drugačni od tistih, ki jih že poznamo iz teh krajev in tega obdobja, vendar so polni drobnih zanimivosti, težav in skrbi glede preživljanja in splošnih vojnih razmer. Toda vse težave so znosnejše ob bratskem in gostoljubnem odnosu Srbov do slovenskih izgnancev.

Ostrovica je velika vas, že tedaj je imela okrog tristo hišnih števil. Bila pa je hribovsko zaostala, pravo nasprotje Sičeva, ki leži na drugi strani soteske.

V čem je bil pravzaprav vzrok za tolikšno razliko med dvema vasema, od katerih leži vsaka na eni strani soteske?

V golem slučaju.

Ko so v prejšnjem času postavili v soteski prvo hidrocentralo za potrebe Niša, naj bi bil daljnovod speljan od tam do Niša po levem bregu reke, kjer leži Ostrovica, ker je pač tam najkrajša razdalja, toda Ostrovičani so se postavili po robu, češ da jim bo elektrika priklicala strelo in požgala polje. Odpor proti elektriki je bil v vasi tako silovit, da so morali daljnovod speljati po nekoliko daljši poti preko Sičeva, kjer ni bil tako hud odpor proti elektriki.

Elektrika je prinesla Sičevu luč, potem stroje, nato zadrugo, skratka napredek, Ostrovica pa je ostala pri starem kot že stoletja.

Od vseh tristo hiš v vasi je bila samo ena, manjša grajena z opeko in je imela v sobah lesena tla, vse druge pa so bile bolj preproste, grajene po kmečkem načinu. Hrastovi stebri so tvorili ogrodje hiše, med njimi so bile na gosto prepletene veje in te ometane s pregneteno ilovico, pomešano s slamnato rezanico. Notranjščina hiše je bila še prebeljena, zunanost pa ni imela ne ometa, ne beleža.

Takšne hiše so v primerjavi z našimi mnogo cenejše in tudi veliko hitreje postavljene.

Vse niše v vasi so bile več ali manj prislonjene k pobočju, čeprav se je za vasjo razprostirala precejšnja ravnica. Po moji sodbi so postavljali hiše tako prislonjene k pobočju zato, ker je takšen način gradnje najbolj ustrežal njihovim potrebam.

Hiše so bile pravzaprav brez pritličja, imele so samo nadstropje. Spodaj, kjer naj bi bilo pritličje, je bila klet, nad kletjo pa so bili stanovanjski prostori, do koder se je prišlo po stopnicah z dvoriščne strani. Hiša na ulično stran ni imela pri tleh ne oken ne vrat, ampak samo podvoz, skozi katerega se je prišlo na dvorišče.

Dvorišče so z ostalih strani obkrožala gospodarska poslopja, postavljena v obliki pravokotnika tesno drugo do drugega. Kadar je bil zaprt podvoz na dvorišče, je bila s tem zaprta vsa domačija kakor neke vrste trdnjava. Gospodar, ki nas je sprejel pod streho, je imel novo hišo. Postavil si jo je tik pred vojno, ker je bila prejšnja že stara in dotrajana.

Hiša je imela nad kletjo tri prostore: kuhinjo z odprtim ognjiščem — služila jim je tudi za dnevni prostor — in dve sobi. V manjši je spala vsa družina, starši in štirje otroci v starosti od sedem do štirinajest let, večja pa jim je stala leto in dan prazna. Uporabljali so jo samo enkrat v letu, ko so slavili krstno slavo, največji praznik vsake srbske pravoslavne družine. To večjo, že kar veliko sobo, je gazda Ljuba odstopil nam. Niti slišati ni hotel o tem, da bi bila za nas dobra tudi manjša. Prav tako ni hotel nič slišati o plačevanju stanarine. Ko sem mu povedal, kako drage so zdaj sobe v okolici Niša, se je samo nasmehnil in zamahnil z roko:

»Kakve pare, brate! Ostavi pare i sedi tu, dok traje rat.«

Ljuba je bil mojih let. Visok in koščen. Bil je nepismen. Pisati se je naučil šele po vojni, potem ko se je zaposlil v kamnolomu Sveta Petka, oziroma v kamnolomu Ostrovice, kakor so kamnolom takoj po vojni preimenovali. V kamnolomu mu je mina odtrgala desno roko v zapestju in še levo poškodovala. Zdaj je njegova pisava res nekoliko teže čitljiva, zato pa so njegova pisma toliko bolj pristrčna, čeprav so si vsaj v začetnem in končnem delu podobna. Vsa se začenjajo enako:

»Zdravo Joža i vi Alma! Kako ste? Kako živite? Mi smo svi, hvala bogu, živi i zdravi, što i vama od srca želimo. Itd.«

Ljuba je bil zlata duša, po srcu dober, kakor je menda lahko dober samo nepokvarjeni srbski kmet.

Njegova žena Sofika je bila majhna, nezatna in zmerom bolehnja. V svojem možu ni gledala zakonskega partnerja, ampak gospodarja, ki mu je bila vdana in od katerega je bila povsem odvisna. Brez močeve vednosti bi ne storila koraka, bi ne izdala dinarja, bi ne sprejela niti najbolj nepomembne odločitve!

Za tolikšno njeno podrejenost pa ni bil kriv Ljuba, temveč tradicija in običaji. Ljuba ni nikoli ukazoval ne ženi ne otrokom, nikoli ni govoril z njimi trdo ali zviška, odločal pa je o vsem sam. Bil je pač gazda, gospodar imetja in družine in odločanje je bila tudi njegova dolžnost, ne samo pravica.

Deset let pred vojno sem videl v okolici Bileće Črnogorko, ki je stopala po cesti otovorjena z vrečo na hrbtu, da se je kar krivila pod njo, nekaj korakov pred Črnogorko pa je jezdil na konju njen mož. Na majhnem bosanskem konjiču je sedel ko paša, ki pelje svojo četo v boj. Vprašal sem Črnogorko, zakaj ne natovori vreče na konja, ali zakaj je ne nese njen mož, ki je močnejši od nje, pa mi je užaljeno odgovorila:

»Pa on je muškarac!«

Moje vprašanje je bilo zanjo žaljivo. Njen mož je vendar možski, junak. Za moškega je boj, ne delo. Delo je za ženske roke.

Takšnega razmerja med Ljubom in Sofiko ni bilo. Ljuba je delal, pridno delal, saj je imel ženo rad in je upošteval njeno slabotno zdravje, toda to je eno, drugo pa je, da je on gazda in da je njegova beseda pri hiši zakon.

* * *

Z Gusteljnom sva ostala v Nišu sama. Sama sva si gospodinjala, kakor sva vedela in znala, pred mrakom, se pravi pred policijsko uro, pa sva šla daleč ven na polje, kjer sva bila varna pred nočnimi napadi iz zraka. Noči sva predremala v kakem jarku ali pod samotnim drevesom, sredi polja. V Nišu pravzaprav nisem ostal sam. Z menoj je bil tudi naš pujsek, ki bi s svojo navzočnostjo preveč zapletel selitev družine v Ostrovico. Ostal mi je na skrbi, a le do prve nedelje, ko sem šel v Ostrovico obiskat družino.

Kako da smo kot izgnanci imeli prašička?

Od vse hrane je bilo najteže za maščobo. Mnoge družine, posebno v predmestjih Niša, so si zato pridelovale maščobo kar same doma. Spomladi, čim je začel popuščati mraz, so si nabavile pujska in ga redile do jeseni, ko jim je vrgel nekaj kilogramov masti.

Najbrž se čudno sliši, da so redili prašiča ljudje, ki sami zase niso imeli dovolj hrane, vendar je bila stvar precej preprosta. Prašička so vodili vsak dan na pašo po poljskih poteh okrog mesta in predvsem na široki nasip, porasel s travo, ki je branil mesto pred poplavami Nišave, doma pa je prašiček pospravil vse pomije. Kljub temu je rasel v stradanju. Na bolje se mu je obrnilo šele zadnje dni njegovega življenja. Takrat je dobival nekaj dni krepko hrano, navadno koruzo, ki jo je predeloval v maščobo.

Takšne družine s prašički smo posnemali tudi mi in celo Ledrovi.

Triinštiridesetega leta, ko je žena z vezanjem dobro služila, smo lahko prišli do koruze. Zato smo si kupili pujska. Konec oktobra je imel oseminsedemdeset kil, potem pa je dobival mesec dni samo koruzo. Po pet kil na dan. V enem mesecu se je zredil za trideset kilogramov, kar je bila čista slanina. Konec novembra, ko smo ga zaklali, je tehtal sto deset kil. Za naše takratne razmere je bila to imenitna prireja

V začetku marca štiriinštiridesetega leta — takrat še ni bilo zračnih napadov — sem kupil spet prašička. Zanj sem odštél 3450 dinarjev. V kotu drvarnice je imel kvadratni meter ograjenega prostora in s tem je bil rešen problem svinjaka.

Pujska smo vodili na pašo otvezenega, za zadnjo nogo, kakor smo to videli pri drugih in doma je pridno pil pomije. Ob selitvi v Ostrovico je imel že skoraj dvajset kil in je dajal kar lepe obete.

Tiste dni, ko sem bil v Nišu z njim sam, ni bilo pomij, pa tudi na pašo ga nisem utegnil voditi. Bil mi je v veliko breme in komaj sem čakal nedelje, da se ga bom znebil.

V Ostrovico je bilo peš predač, potniški vlaki pa niso več vozili. Ostala je nama z Gusteljnom še edina možnost, da poskuša srečo s tovornim vlakom.

Na železnici je postalo vse precej po domače. Ne vem, ali so bili temu vzrok stalni zračni napadi ali bližajoči se konec vojne. Ljudje so se pač vozili s tovrnimi vlaki, brez vozniških kart, brez kontrole. Še več. Včasih sem videl na odprti progi samo lokomotivo na tenderju, na premogu pa je čepela gruča kmetov. Nihče se ni nad tem spotikal, ne uslužbenci na železniških postajah, ne bolgarski vojaki, ki jim je bila poverjena naloga čuvati progo.

Zgodaj zjutraj v nedeljo sva šla z Gusteljnom na pot. Do Niške Banje sva se peljala s tramvajem. Imela sva srečo. V Niški Banji je stal dolg tovorni vlak.

Tramvaj pa ni peljal tik mimo železniške postaje in delček poti sva morala še peš. Po raznih znakih sodeč se mi je zdelo, da bo vlak vsak čas odpeljal. V dijaških letih sem se namreč vozil v šolo z vlakom in sem se na železnico kar dobro spoznal. Gusteljnu sem rekel:

»Pohitiva! Če nama ta odpelje, imava izgubljeno nedeljo.«

Gustelj pa je bil flegma. Menil je, da sva zdaj lahko že brez skrbi, saj sva tako rekoč že na vlaku.

V tem je vlak zapiskal in potegnili.

»Gustelj, teci!« sem zaklical in oba sva se spustila v dir kakor na startu. Prašiček — imel sem ga s seboj v precej redki vreči, da bi mu med dolgo potjo ne primanjkovalo zraka — se je ob mojem nenadnem sprintu prestrašil. Začel je odskakovati, kolikor mu je dopuščal tesni prostor v vreči, in cviliti, kakor bi ga devali iz kože. Od strahu se je podelal, da je skozi redko žakljevino brizgalo blato in zavdarjal smrad.

Kmetje na vlaku so postali ob prašičjem cviljenju pozorni in so z zanimanjem opazovali najino dirko z vlakom.

Ujel sem vlak, pritekel do zadnjega vagona, toda brzina vlaka je bila že prevelika, da bi se z vrečo v roki lahko povzpел nanj. Zbral sem še zadnje moči in pretekel še dva vagona. Tam so pri odprtih vratih sedeli kmetje, bingljali z nogami in me bodrili kakor na tekmi.

»Lovi!« sem zaklical in v zamahu pognal vrečo med sedeče ljudi.

Prašiček je bil na vlaku, ne pa tudi jaz.

Kmetje so mi molili roke, da bi me potegnili v vagon, toda nisem prijel. Bilo je preveč tvegano, saj je vlak peljal že s polno brzino. Če sem bil do tu jaz hitrejši od njega, sem moral zdaj priznati premoč vlaka.

Še vedno sem tekel ob vlaku. Ko je pripeljal mimo mene zadnji vagon, sem se z obema rokama zagrabil za železno prečko, ki se je poslužujejo zavirači, istočasno pa sem skrčil noge, da bi mi jih ne potegnili pod vlak. Dvakrat, trikrat sem globoko vdihnil, da sem prišel nekoliko k sebi, potem pa sem skrčil roke, da sem se potegnil navzgor, dokler nisem pod nogami začutil stopnice.

Gustelj je daleč zaostal. Ko je videl, da sem na vlaku, se je ustavil, pomahal mi je v slovo in se obrnil. Zgubil je tekmo z vlakom, izgubil je nedeljo in obisk družine v Ostrovici se mu je odložil za nedoločen čas.

V Sveti Petki je vlak komaj toliko ustavil, da so mi sopotniki lahko izročili vrečo s prašičkom. Vsi so se mi smejali, čeprav so bili nekateri obrizgani od prašičjega blata. Opravičeval sem se jim pa so me zavrili: »E, kaj bi tisto, prase ima danes svojo vrednost, čeprav smrdi.«

Od postaje do Ostrovice je uro hoda v breg. Pujs — zdaj je bil res pujs v pravem pomenu besede — mi je bil pretirano težak. Ves čas sem ga moral držati proč od sebe, skoraj odročeno, sicer bi postal tudi sam pujs. Pošteno sem si oddahnil, ko sem ga v vasi odložil.

V Ostrovici je prašiček zaživel vaško življenje, za prašiča vsekakor boljše od mestnega. V vasi je gnal svinjski pastir vsako jutro in ob vsakem vremenu prašiče iz vse vasi na pašo na travnike za vasjo. Na pastirjevo posebno klicanje so drli prašiči skupaj iz vseh dvorišč. Bilo jih je za spoštovanje vzbujajoč trop. Mudilo se jim je na pašo kakor učencem v odmoru iz razreda na igrišče.

Prav zanimivo jih je bilo gledati, kako nestrpno so se prerivali za pastirjevim hrbtom, naprej uiti pa mu niso upali. Tudi čez dan na paši ni imel pastir posebnih težav s tropom, ko pa se je začel dan nagibati, so postajale živali vedno bolj nestrpne in so silile domov, da jih je svinjar le stežka zadrževal. Tik pred mrakom jim

je dal »voljno« in prašiči so jo ucvrli kruleč v vas in tam naravnost vsak k svojemu koritu. To je bil resnično zanimiv prašičji kros, ki se ga je splačalo pogledati. Naš prašiček se je od prvega dne vživel v trop, kakor da je bil že od nekdaj njihov. Od vseh ostalih se je ločil po tem, da je bil vedno najbolj sestradan, da se mu je s paše zmerom najbolj mudilo domov in je zmeraj tekkel na čelu tropa, čeprav je bilo med njimi dosti večjih in starejših prašičev.

Prašička je bilo treba še rezati. Prejšnje leto v mestu je to opravil veterinar, v Ostrovici pa si s takimi zadevami niso delali ne problemov, ne stroškov. Kastriiranje je opravil kar naš gazda Ljuba sam. Vzel je žepni nožič, ga obrisal ob hlačnico in z enim potegom odstranil, kar je bilo treba odstraniti. Pujsek je zacvilil, Ljuba pa ga je izpustil in rekel: »Gotovo.«

Za Ljubo je bilo res gotovo, žal pa ne tudi za pujska. Nerazkuženi nož in nezachitena rana sta naredila svoje.

Rana se je močno ognojila. Vsak dan je bila večja in v njej so se zaredili dolgi, debeli črvi. Pujsek je težko hodil in zaostajal v rasti. Vse je kazalo, da operacije ne bo preživel. Skrbelo me je zanj, škoda bi ga bilo izgubiti.

»E, pa šta mu bog dade — sudbina«, je menil Ljubo. Žena pa je bila drugačnih misli:

»Daj, Ljuba, prinesi rakije«, je rekla.

Potem je prašičku vlivala na rano žganje vsako jutro, preden je odšel na pašo, in vsak večer, ko se je vrnil domov. Žganje ni peklo samo pujska, ampak tudi v rani skrite črve. Iz rane so pomolili glave, žena pa jih je s pinceto odstranjevala. Po nekaj dneh, ko so bili odstranjeni vsi črvi, se je začela rana celiti. Pujsek je bil rešen. V pol leta, kolikor smo bili v Ostrovici, je močno zrasel. Čeprav je bil suh ko trlica, je tehtal sedemdeset kil, ko smo se vrnili v Niš. Imel pa bi jih precej več, če bi ga bolezen ne zadržala v rasti.

V Nišu bi moral začeti dobivati krepko hrano, da bi se redil, kakor se je zredil njegov predhodnik prejšnje leto, namesto tega pa je dobil nož saj ga nismo imeli s čim krmiti.

Gustelj mi je naredil še eno veliko uslugo. V času najhujših zračnih napadov me je spravil iz Niša na varno. Prepričal je šefa firme, da je postalo obračunavanje mezd v mestu zaradi stalnih alarmov nemogoče, da je treba obračunski del pisarne preseliti iz mesta. Če bodo delavci prejeli zaslužek neredno, s preveliko zamudo pa ne bodo hodili na delo.

Na Gusteljnovo predlog je bil potem izplačilni del pisarne preseljen kar v kamnolom Sveta Petka. Pravzaprav ne v sam kamnolom, temveč v samostan, kjer je Majka Paraskeva odstopila eno sobo za našo pisarno.

V samostanski tišini sem imel blažen mir, pravo nasprotje niškega pekla, od koder sem prišel. Tam sem res lahko v miru računal. Kakšna čudovita sprememba! Toda sprememba samo zame, kajti vsi drugi z Ledrom vred so ostali še naprej v Nišu.

S tem, da sem prišel v Sveto Petko, sem imel dvojno korist. Rešen sem bil zračnih napadov in prišel sem spet k družini. Stanoval sem pri svojih v Ostrovici, v službo pa sem hodil v eno uro oddaljeni kamnolom, oziroma samostan. Iz Ostrovice je hodilo na delo v kamnolom tudi precej delavcev. Skupna pot nas je še bolj zbližala. Zdaj nisem bil več samo njihov blagajnik, ampak tudi njihov sovaščan, kar se je nekaterim delavcem zdelo zelo imenitno.

Ostrovičani so bili dobri ljudje in med njimi sem se res odlično počutil. Bili pa so izredno preprosti, dobri in gostoljubni. Električne niso imeli, čeprav je vas oddaljena od centrale komaj štiri kilometre. Tudi z vodo so bile velike težave.

V glavnem so shajali kar s stoječo vodo v mlakah. Ženske so hodile prat na Nišavo, uro hoda daleč, ali pa k izvirom ob vznožju hriba, kar je bilo tudi tik ob Nišavi.

Za pitno vodo je bil v vasi samo neznaten izvir. Količina vode, ki je curljala iz izvira, ni zadoščala za vso vas, zato je bila pri izviru vedno dolga vrsta čakajočih vaščanov. Tudi ponoči, ne samo podnevi. Seveda niso stali vaščani v vrsti, kakršne smo imeli prva vojna leta pred trgovinami, posedali so okrog izvira, kakor bi prišli na miting. Nikomur se ni mudilo, čas zanje sploh ni imel prave cene. Nikoli ni nihče poskušal podstaviti svoje posode prej, kot je bila na njem vrsta, zato pri čakanju ni bilo nobene nervoze in nobenih prepirov, pač pa je bilo ob izviru vedno živahno in veselo. Tam so se premlevale novice in zanimivosti.

Večino so hodile po vodo ženske in nekoliko starejši otroci, včasih, zlasti ponoči tudi moški. Jaz sem hodil po vodo samo ponoči, navadno okrog tretje ure zjutraj, ker je bilo takrat najmanj čakanja, a še takrat sem izgubil več kot četrť ure, preden sem si natočil petlitrsko steklenico. Ostrovičanov nisem mogel razumeti, da niso že zdavnaj prej zajezili izvira. S primernim rezervoarjem bi lahko zajeli vso vodo, tako pa je je odtekalo precej neizkoriščene.

Za primitivnost v vasi je bilo zelo značilno tudi, kako so spali Ljuba in njegova družina. Za vso družino so imeli eno samo posteljo. Naredil jo je Ljuba sam, pa ne iz desk, temveč iz vej, oziroma okleščkov. Postelja je bila normalno dolga, nekako dva metra, široka pa približno poldrugi meter, kar je spet normalna širina za srbsko kmečko zakonsko posteljo. Na njej so spali po širini in ne po dolžini postelje. Širina postelje je bila dovolj dolga za otroke in neznatno Sofiko, Ljuba pa si je čez noč pristavil k postelji stol, da so mu na njem počivale noge, ki bi mu sicer od kolen navzdol bingljale s postelje.

Nekoč sem vprašal Ljubo, zakaj ne naredi še ene postelje, da bi ne ležali tako utesnjeni pa mi je odgovoril: »I ovako nam je dobro.«

Potem sem jim preskrbel še eno posteljo jaz. Pravo posteljo. V pisarni v samostanu sem imel vojaško železno posteljo. Tja mi jo je postavila firma, da bi v pisarni lahko tudi prenočeval, saj ni bilo misliti, da bi lahko kje v soteski dobil prenočišče. Firma seveda ni vedela, da imam v sosednji vasi družino in da nisem v skrbeh za prenočevanje, to je vedel samo Leder, kot moj prijatelj in moj zaščitnik, ne pa tudi kot šef pisarne.

Ko je firma v naglici zapustila Niš in s tem tudi kamnolom v Sveti Petki, sem pregovoril Ljubo, da je zapregel vola in sva šla v samostan po posteljo. Postelja je bila za Ljubino družino lepa pridobitev. Poslej sta na njej spala Ljuba in Sofika, na prejšnji, domači pa so se lahko tudi otroci nekoliko razkomodili, da niso več spali stisnjeni ko sardine v konzervni škatli. Še meni se je dobro zdelo, kako je bil Ljuba nove postelje vesel. Tisti Ljuba, ki je prej rekel: »I ovako nam je dobro.«

V vasi je bila higiena na zelo nizki stopnji, kar v razmerah, kakršne so bile, ni bilo nič čudnega. V Ljubini hiši, dasi je bila nova, je kar mrgolelo stenic, še več pa je bilo bolh. Stenice so imele zasedene stene in strop, bolhe pa tla. V ilovnatem podu so se razmnožile, kakor bi jih posejal. Toliko bolh, kolikor sem jih v Ostrovici polovil v enem samem dnevu, nisem prej videl v vsem svojem življenju. Ni pa bilo v hiši ne ščurkov in ne uši.

Sprva smo bili vsi štirje, posebno otroka, vsako jutro kar nabuhli od stenic. Pa ne dolgo. Kmalu smo postali od premnogih pikov povsem imuni za ugrize stenic. Potem nas stenic niso več motile, prav tako ne, kakor domačinov, ki stenic sploh niso preganjali. Čez dan so nam dale živalice mir, skrivale so se po razpokah in luknjicah v stenah in na stropu, ponoči pa, ko so prihajale nad nas, smo spali in nismo vedeli zanje. Tudi za pikanje bolh smo postali kmalu neobčutljivi, kljub temu

pa so ostale bolhe še nadalje velika nadloga. Bolhe niso nočne živalice kot stenice in njihovo gomazenje po telesu je bilo zelo, zelo neprijetno. Bilo jih je pač preveč.

Bolhe so bile najbolj nadležne zvečer, ko smo se odpravljali spat in smo odložili obleko. Takrat so množično skakale s tal na naše gole noge, da je bilo videti, kakor bi imeli črne ošpice. Ne vem, kako bi sploh zaspali, če bi odnesli v posteljo toliko golazni. Napadalk se je bilo treba znebiti.

Preden smo legli, sva z ženo postavila slečena otroka na stol — tako visoko bolhe niso skakale — potem pa sva z njiju otrla ves mrčes in očiščena otroka prenesla na posteljo, kjer sva ju šele oblekla v pižame. Sebe nisem prenašal s stola na posteljo kakor otroka. Slečen sem se vsedel na rob postelje, zraven nog pa sem si na tla postavil lavor z vodo. Na moje gole noge so hitro skakale sestradane bolhe, jaz pa sem jih otresal v lavor. Bolhe, odlične skakalke, so bile v vodi brez moči, ker niso imele kje dobiti odriva.

V lavorju je končalo vsak večer na desetine in desetine bolh, vendar se njihova napadalnost s tem ni nič zmanjšala, so se pač hitreje množile, kot sva jih midva lahko uničevala.

Najhujša nadloga pa so bile miši. Bilo jih je ko v srednjeveških pravljičah. Pri belem dnevu so tekale po sobi tik ob stenah in jih naša navzočnost niti ni kdo ve kako motila, ponoči pa so skakale vseprek in cvilile, da ni bilo mogoče zaspiti. Hitro so preglodale tudi kuhinjsko omaro in vdrle med jedila. Nič, prav nič ni bilo varnega pred njimi, lotile so se prav vsega, še celo nečistih robcev. V vsej vasi pa ni bilo niti ene mačke!

Čudil sem se, kako je to mogoče, da pri tolikih miših nimajo mačk, pa mi je Ljuba povedal: »Jih ni. Mačke v naši vasi sploh ne ostanejo.«

»E, Ljuba«, sem se zasmel, »tega ti pa ne verjamem.«

»Pa je le res«, je Ljuba odgovoril z vso resnostjo.

»Si se kdaj prepričal, da mačka res ne ostane v vasi?« sem spraševal dalje.

»To ne. To vedo vsi, vprašaj, kogar hočeš«, mi je odgovoril.

Pa nisem nikogar spraševal, pač pa sem se o tem sam prepričal.

Ko sem šel prvič po tistem najinem razgovoru v Niš, da sem v banki dvignil denar za izplačila, sem vzel s seboj še vrečo. V mestu sem zavil na dvorišče, kjer smo prej stanovali. Tam je imela sosednja stranka mačko. Pravilno sem sklepal, da je mačka, ki se drži hiše, ne gospodarja kakor pes, ostala v mestu tudi še potem, ko so njeni gospodarji zapustili mesto. Komaj sem stopil na dvorišče, se je že prikazala mačka izza vogala in žalostno zamijavkala. Privabil sem jo s skorjo kruha, potem pa strpal v vrečo. Brez posebnih težav sem jo prinesel v Ostrovico.

Mačka je kar hitro naredila red med mišmi. Dva dni smo jo imeli zaprto v sobi, da se je navadila novega doma, potem pa ni več zapustila domačega dvorišča. Vsak večer smo jo spet zvabili k sebi v sobo in pred mišmi smo imeli mir.

Ljuba se je nemalo čudil:

»Bogati! Kdo bi si mislil! Pa so vsi pripovedovali, da mačka ne ostane v naši vasi.«

Podobnih primerov za vaško primitivnost bi lahko našteval še in še, vendar je vse nevšečnosti, ki so iz tega izvirale, daleč odtehtala srčna kultura vaščanov. Ti ljudje so bili izredno preprosti, po srcu pa dobri, kot jih do danes nisem srečal nikjer drugje. Vsa velika vas je bila kakor ogromna družina. Vaščani so se med seboj lepo razumeli, med sosedi ni bilo prepиров, še manj sovraštva in ovadštva, zato Ostrovica, ki so ji bili tuji bratomorni boji, ni imela med vojno toliko žrtev, kot jih je bilo marsikje drugje.

Po tistem, ko smo se iz Niša umaknili v Ostrovico, dolgo časa nismo doživeli nič več izrednega. Nemci so pripeljali v Sveto Petko četo italijanskih ujetnikov na delo v kamnolom. Ujetniki so bili pač cenejša delovna sila od domačinov.

Italijanski ujetniki so bili kaj klavrna pojava. Na njih ni bilo nobenega sledu več o pripadnosti velikemu italijanskemu imperiju. Izgledali so ko izmučeni starci, naveličani vsega, da se jim še govoriti ni ljubilo. Ob slabi hrani, ki so jo prejimali, so jim bile samokolnice z gramozom pretežko breme in iz njihovih obrazov je izginila vsa italijanska šegavost in temperamentnost. Edina izjema je bil njihov podoficir Aldo Strado. On je bil oproščen težaškega dela, zato ni bil zgaran kakor njegova četa pa je zadržal značilno italijansko zgovornost. Ko sva se prvič srečala v kamnolomu, me je pozdravil:

»Dobar dan! Bon giorno! La guerra e finita! Gotovo, gotovo!« Pri tem je zakrtil z rokami kakor mašnik pred oltarjem, ko se obrne k vernikom in jim oznani: »Ite, missa est!« Gestikuliranje med pripovedovanjem je pač značilno za italijanski narod.

»Da, da«, sem mu odgovoril, »è finita — je končana, vojna, za vas, ne pa tudi za nas.«

Podoficir Strado je bil po poklicu učitelj kakor jaz, vendar je znal premalo srbski — obvladal je le nekoliko najbolj pogosto rabljenih besed, ki se jih je naučil med okupacijo pri nas — jaz pa premalo italijanski, da bi se lahko spustila v pogovor o najinem skupnem poklicu.

Pripovedoval je, da je že sedem let v uniformi, zdaj tu, prej v Abesiniji, in da je že pozabil, kakšno je civilno življenje.

V vsem kamnolomu menda ni bilo delavca, ki bi bil sovražno razpoložen do italijanskih ujetnikov, češ do včeraj ste bili fašisti, naši zagrizeni sovražniki in ste nam prizadejali ogromno gorja. Kakor da je s tem, ko nam ti ljudje niso več nevarni, vse pozabljeno. Pri nikomer od delavcev nisem opazil sovraštva, prej sočutje do sestradancev.

Je to naša širokosrčnost, sem premišljeval. Bodo tudi drugi narodi tako hitro pozabili prestane krivice? Dvomim!

Toda tudi jaz sam nisem bil nič drugačen od delavcev v kamnolomu. Sam sebi sem se čudil, skoraj se nisem poznal.

Za grozodejstva italijanskega fašizma sem vedel bolje od srbskih delavcev. V Srbijo ni Italija nikoli prodrla, pri nas pa so Italijani gospodarili v Ljubljani in na Dolenjskem, kjer so živeli moji starši in sestra. Eden izmed mojih bratov je hiral v italijanskem koncentracijskem taborišču in pred vojno sem imel na šoli kar dva kolega, ki sta pribežala s Primorskega, ko je postalo življenje pod fašizmom nevzdržno za zavedne Slovence. Dovolj sem vedel o fašizmu, da bi lahko sovražil vse od kraja, kar je bilo italijanskega, vendar tudi jaz, podobno kakor delavci, nisem čutil do jetnikov nobenega odpora ali celo sovraštva. Še več! Ujetnike sem pokušal razumeti v njihovem nič kaj zavidljivem položaju, in se jim približati.

V knjigarni sem si kupil knjigo »Talijski u 100 lekcija« in sem se učil njihovega jezika.

»Če bomo po vojni premaganim vračali milo za drago, nismo dosti boljši od fašistov«, sem opravičeval svoje početje.

Šestega junija 1944, točno po dveh letih, ko sem se zaposlil pri firmi, so se zavezniki izkrcali v Normandiji, s čimer se je začela dolgo in težko pričakovana druga fronta...

Radko Polič

Partijski posvet na Jordan kalu

Iz Trebnjega so me naprosili, naj bi jim po možnosti podrobneje in zlasti časovno točneje opredelil posvet zastopnikov okrožnih komitejev KPS z Dolenjskega s predstavnikoma centralnega komiteja Borisom Kidričem in Tonetom Tomšičem na Jordan kalu pri Mirni peči proti koncu poletja 1941, ker želijo letos ob 40. obletnici KP Slovenije kraj tega pomembnega sestanka zaznamovati s spominsko ploščo. O tem sem že pisal v svoji knjigi Čudežna pomlad na straneh 98—99 in napisal, da je bil sestanek »v prvih dneh septembra 1941, ko je bila ajda v najbogatejšem cvetju«. Ko pa sem zdaj o tem vnovič premislil, sem prišel do sklepa, da je bil ta posvet v zadnjih dneh avgusta 1941 oziroma v tednu med 25. in 31. avgustom, če ne celo že v zadnjih dneh tedna med 18. in 24. avgustom 1941.

Da je bil sestanek v prvih dneh septembra, sem takrat, ko sem pisal o njem v Čudežni pomladi, vezal po spominu predvsem na ajdo, ki je bila takrat, ko smo se s kolesi peljali na sestanek — z Dolfom Jakhljem sva se z vlakom pripeljala iz Grosupljega v Ponikve in se od tam s kolesom odpeljala prek Mirne peči na Jordan kal, s sestanka pa sva se s kolesom vračala na vlak v Veliko Loko prek Dobrniča in Občin — v polnem cvetju. Ker smo imeli doma veliko čebelarstvo, pa še danes sem vnet čebelar, mi je cvetoča ajda še posebej pri srcu; zato so mi ostale bele njive ajde in tiste z rahlim rdečkastim nadihom pri Ponikvah, v mirnopeški in dobrniški dolini tistega, sicer čudovito sončnega in toplega poletnega dne še posebej v spominu. Ajda pa, kot vemo, polno zacveti nekako z 20. avgustom in je v najlepšem cvetju v zadnjih dneh tega meseca in v prvih dneh septembra. Da pa se zdaj bolj nagibam k ugotovitvi, da je bil ta posvet v zadnjih dneh avgusta 1941, to je za zdaj neopredeljenega dne med 20. in 31. avgustom, in ne v prvih dneh septembra tega leta, me je spodbudila ta pomembna okoliščina.

Posvetu so prisostvovala zastopstva treh okrožnih komitejev z Dolenjskega: okrožni komite Novo mesto so zastopali Dušan Jereb, Srečo Preželj in Jože Slak, ki je deloval predvsem na domačem območju med Dobrničem in Dolenjskimi Toplicami, Mokronog Jože Borštnar in Jože Jurančič, Grosuplje pa, kot že omenjeno, midva z Dolfetom Jakhljem. Zdi se mi, da so bili vabljeni tudi Belokranjci, vendar na sestanek ni bilo nikogar.

Kraj posveta so očitno po naročilu organizacijskega sekretarja CK Toneta Tomšiča izbrali in predlagali Novomeščani, predvsem poglavitni poznavalec tega območja Jože Slak. Določenega dne ob desetih dopoldne, če se prav spomnim, smo se morali zglasiti v gostilni na Jordan kalu; iz Trebnjega so me zdaj poučili, da je to gostilna pri Grabnarju. Z gostilničarjem je bilo tudi dogovorjeno skupno kosilo za vse udeležence posveta. Na posvet in s posveta smo zaradi večje varnosti prihajali z različnih smeri in prav tako odhajali s sestanka. Tudi je bilo natanko določeno, dokod se pripeljemo z vlakom in odkod spet odpotujemo. Tako so bile nama, Grosupeljčana, določene za prihod z vlakom iz Grosupljega Ponikve, za povratek pa Velika Loka; Kidrič se je pripeljal iz Ljubljane do Trebnjega in se odondod tudi vračal, Tone Tomšič pa si je izbral Mirno peč, medtem ko so se ostali udeleženci posveta tako in tako pripeljali oziroma odpeljali domov kar naravnost s kolesi.

Sam posvet, ki je trajal dve do tri ure, se pravi nekako med 10. in 13. uro tistega dne, je bil, seveda, na gozdni jasici kakšnih sto do dvesto metrov od gostilne pri cesti. Če se ne motim, je gostilna na Jordan kalu na južni strani ceste Mirna peč—Dobrnjč, pa tudi posvet v gozdu je bil južno od gostilne oziroma od ceste. Po posvetu smo se vrnili v gostilno na kosilo, nakar smo se takoj razšli v svojih smereh.

Najprej so bila na vrsti poročila iz vseh okrožij, nakar je spregovoril Boris Kidrič-Peter. Ni bil najbolj zadovoljen z našim delom, čeprav je bilo iz poročil razvidno, da je Osvobodilna fronta povsod zajela domala vsako vas in pritegnila medse že veliko večino prebivalstva Dolenjske. Svojo ostro kritiko je usmeril predvsem na to, ker nismo še nikjer uspeli organizirati oziroma izpeljati nobene oborožene akcije proti okupatorski vojski, skratka, da še nikjer nismo uspeli sprožiti oborožene vstaje, kar je bila takrat prav gotovo poglavitna naloga dneva.

Pomeni, da je bila ta kritika izrečena pred prvimi pomembnimi oboroženimi partizanskimi akcijami na Dolenjskem, to je pred 1. septembrom 1941. Kot vemo, je zaseda stiške partizanske čete v noči s 1. na 2. september tega leta na železniški progi med Radohovo vasjo in Šentlovrencem nad vasjo Breg napadla italijansko nočno obhodno patruljo, pa sta padla podporočnik Livio Zanini, vodja patrulje, in eden od obeh vojakov, ki sta ga spremljala, Giuseppe Mattioli. Če bi bil potemtakem sestanek na Jordan kalu »v prvih dneh septembra 1941«, to je po tej uspešni akciji stiške čete, ki je imela, kot je znano, največji odmev v vsej Ljubljanski pokrajini tako med pristaši Osvobodilne fronte kot med okupatorskim vojaštvom in krogi z njimi sodelujoče slovenske buržoazije, bi zagotovo takšne Kidričeve kritike ne bilo ali pa vsaj ne bi bila tako ostra in kategorična. Mimo tega moramo imeti pred očmi, da bi v prvih septembrskih dneh, ko so bile italijanske okupatorske enote prav zaradi tega partizanskega napada zlasti v garnizijah po Dolenjskem v strogi pripravljenosti in so bili tudi njihovi varnostni ukrepi — kontrola na vlakih in cestah itd. — močno poostreni, že iz temeljnih razlogov varnosti organizatorjev osvobodilnega gibanja takšnega posveta ne moglo biti.

Po tej temeljitejši razčlenitvi partijskega posveta na Jordan kalu glede njegovega najverjetnejšega datuma moram popraviti dosedanje mnenje, namreč, da ni bilo v prvih dneh septembra, temveč še neopredeljenega dne med 20. in 31. avgustom 1941, najverjetneje nekega delavnika med 20. in 27. avgustom tega leta.

Dr. Radoslav Hrovatin

Partizanska pesem kot posebna zvrst delavske pesmi

Nadaljevanje in konec

Ta kratek prikaz je mogel označiti le neznaten del, vendar pa nekaj tipičnih primerov partizanske pesemske ustvarjalnosti jugoslovanskih narodov. Izbrane so bile predvsem tiste stvaritve, ki so nastale kot ljudske pesmi ali pa šele postale sestavina ljudskega izročila in ki se torej širijo med ljudstvom večinoma po ustnem izročilu.

Večino izbranih pesmi pojejo v raznih inačicah po vsej Jugoslaviji. Čeprav smo prikazali partizanske pesmi tako, kakor so jih med NOB peli v Sloveniji, pa veljajo ustrezne ugotovitve v splošnem tudi za vso ostalo Jugoslavijo. Razlike so predvsem kvantitativne glede na število primerov posameznih kategorij etničnega, geografskega, historičnega, genetičnega in drugih področij nastanka.

Etnične razlike izhajajo iz različnega historičnega razvoja ljudske kulture v posameznih jugoslovanskih pokrajinah. Navedene pesmi pojejo v raznih pokrajinah Jugoslavije bodisi v enaki obliki ali v prevodu besedila (št. 1, 4 in 6) ali pa v ustreznih inačicah (št. 2, 5 in 8). Povsem slovenskega izvora sta samo dva primera (št. 3 in 7), vendar sta znana tudi drugod po Jugoslaviji. Nekateri primeri izhajajo iz drugih jugoslovanskih območij (št. 2, 6 in 8), več primerov pa pripada mednarodnemu in drugorodnemu izročilu (št. 1, 4 in 5).

Historično izhaja navedena pesem št. 1 iz spomina na kmečke upore proti domačim fevdalcem v XVI. stoletju, čeprav je recentna verzija melodije oziroma besedila nastala šele v sodobnem delavskem gibanju. Na boj proti tujim fevdalcem pa spominja prvotno hajduška pesem št. 2 in pričujoča verzija je ena izmed partizanskih inačic. Uvodni del melodije št. 3 izhaja iz domoljubnih pesmi v boju za nacionalno samoodločbo in proti fašizmu. V navedeni obliki je seveda nova umetna partizanska pesem. Iz mednarodnega delavskega gibanja izhaja prvotno ruska delavska pesem št. 4. Podobnega izvira je tudi pesem št. 5, ki ji je dala svoj pečat oktobrski revoluciji sledeča državljanska vojna v Sovjetski zvezi. Pesem št. 6 predstavlja domače delavsko gibanje v času, ko je bilo na čelu vseh naprednih družbenih slojev Jugoslavije v boju proti zasužnjevanju. Pesem št. 7 je nova izvirna slovenska partizanska pesem, ki je nastala ob prehodu na višjo stopnjo bojevanja proti okupatorju z ustvarjanjem

udarnih vojnih formacij — brigad. Revolucionarna stremjenja vseh jugoslovanskih narodov predstavlja pesem št. 8, ki jo pejejo v raznih melodijskih, tekstnih in jezikovnih inačicah in verzijah po vsej Jugoslaviji.

Torej je kar pet primerov pesmi (št. 1, 4, 5, 6 in 8) nastalo v delavskem gibanju že pred NOB. Vse so doživele med NOB nove verzije in inačice. Pesem št. 2 izhaja iz ljudskega izročila kot nova inačica. Samo dva izmed navedenih primerov sta nastala med NOB kot novi izvirni partizanski pesmi, čeprav sta obe po določenih prvinah tudi povezani z izročilom (št. 3 in 7).

Takšno količinsko razmerje glede izvira v navedenih pesmih kaže, da je imel med NOB delavski razred pomembno vlogo v skupni osvobodilni fronti, ki je združevala kmete, obrtnike in delovne izobražence z naprednimi delavci.

Genetično so nekatere izmed navedenih pesmi plod ljudske kolektivne ustvarjalnosti (št. 2, 4, 5 in 8), ostale pa so v celoti ali pa vsaj v večji meri plod umetnega individualnega ustvarjanja (št. 1, 3, 6 in 7). Seveda ne velja to v enaki meri za besedila kakor za melodije, ki so se le deloma spremenile (št. 1, 2, 4, 5 in 8). Nova besedila in hkrati nove melodije so bile navadno plod umetne individualne ustvarjalnosti (št. 3, 6 in 7), čeprav je v nekaterih primerih dognano vsaj delno sodelovanje večjega števila soborcev. Zelo pogosto so se v pesmih iz ljudskega izročila spremenile le nekatere besede, ali vrstice ali kitice, medtem ko je ostala melodia skoro nespremenjena ali pa se je le neznatno prilagodila. Čeprav je bila navedena samo ena pesem iz davnega ljudskega izročila (št. 2), pa je omenjeni postopek zelo značilen za jugoslovansko partizansko pesemsko ustvarjalnost.

Prav posebno značilen je za partizanske pesmi ritem v njihovih melodijah. Glede na njihovo prvenstveno funkcijo, to je spodbujanje k boju za svobodo, v partizanskih pesmih prevladuje urejen ritem razmeroma hitrejšega tempa, ki izhaja iz razgibanosti v bojnem pohodu (št. 1, 3, 4, 5, 7 in 8). Vendar pa je bil borcem potreben tudi oddih v bolj čustvenih in ritmično bolj umerjenih melodijah, ki imajo razmeroma počasnejši tempo (št. 2 in 6).

Pri obravnavanju značilnosti in posebnosti partizanskih pesmi jugoslovanskih narodov moramo torej obravnavati tako besedilo, kakor glasbo in tudi gibnost:

Besedilo izraža skupne napredne težnje, ki so združevale vse jugoslovansko ljudstvo v enotno fronto narodne osvoboditve v boju proti fašizmu. Vendar pa so med posameznimi pesmimi določene razlike glede na način kako so v njih izražene sicer skupne težnje v raznih odtenkih: bodisi kot obča človečnost (št. 2), ali kot bojeviti patriotizem (št. 3 in 8), ali kot odločna revolucionarnost (št. 1, 6 in 7), pa tudi kot izrazita razredna zavest (št. 4 in 5). Tako je z revolucionarno vsebino najbolj jasno izražena pripadnost partizanske pesemske ustvarjalnosti k delavski pesmi. Iz besedila moremo razbrati tudi različne potrebe borcev po raznih vrstah pesmi in v zvezi s tem tudi razne pobude za njihov nastanek. V razlikah med raznimi inačicami se kažejo pokrajinske značilnosti pa tudi posebnosti raznih skupin pevcev. Toda vse se podreja osnovni težnji boja za nacionalno in socialno svobodo.

Glasba ima splošen ljudski značaj, čeprav so posamezne melodije zelo različne glede na razne glasbene prvine, kar kaže na silno pestrost v jugoslovanski partizanski muzični ustvarjalnosti. Melodije izrazito podkrepljajo značaj posameznih pesmi, ki so epične ali lirične, borbene ali himnične, spevne ali ritmične pa tudi šegave ali celo satirične. Melodije so prav pomembne za ugotovitev izvira kakor glede navezovanja na izročilo ter različne pobude, iz katerih je rasla partizanska pesem. Prav raznoličnost melodij kaže, ne glede na omejeno število prikazanih primerov, na specifičnost jugoslovanskih partizanskih pesmi kot posebne zvrsti delavskih pesmi.

Gibnost, prav tako kakor besedilo in melodija, utrjuje posebni značaj posameznih vrst pesmi, kot so npr. koračnice. Kot posebnost je treba ponovno omeniti izrazite primere polimetrije med glasbo in gibnostjo, kar je že bilo prikazano na primeru koračnice »Svobodna Slovenija« (Slovenci kremeniti...) v sožitju tri četrtinskega takta ali celo heterometrične strukture ritma v melodiji in dvodobnega korakanja, kar se sklada s specifičnim načinom partizanskega bojevanja. Še bolj kot v Sloveniji so se v ostalih pokrajinah Jugoslavije izoblikovali značilni partizanski plesi (npr. Partizansko kolo, Titovo kolo, Kozaračko kolo idr.²⁷).

V kompleksu raznih aspektov moremo ugotoviti zelo veliko heterogenost in raznovrstnost partizanskih pesmi. Vendar so take pesmi nastale in mogle nastati šele potem, ko se je delavski razred v Jugoslaviji tako razvil, da je mogel prevzeti vodilno vlogo v boju delovnega človeka za osvoboditev tako pred tujo dominacijo kakor tudi pred domačimi izkoriščevalci in zavestno združiti v skupno in enotno osvobodilno fronto vse napredne družbene delovne sloje domače dežele in jih povezati z naprednim svetovnim gibanjem.

Prav ta zgodovinska resnica nas navaja, da uvrstimo partizansko pesem med pesemske stvaritve delavskega gibanja kot posebno zvrst, ki ne pripada izključno delavskemu razredu, ki pa ima v njej odločilen delež, in sicer ne toliko po količini temveč predvsem po kakovosti, kot revolucionarna množična pesem. Tako se torej partizanska pesem jugoslovanskih narodov z naprednimi družbenimi težnjami, podanimi v različnih značilnih odtenkih, s pestrostjo izraznih sredstev, pogojenih v raznih okoliščinah nastanka kot posledica specifičnega zgodovinskega razvoja, vključuje na poseben način v mednarodno in domačo delavsko pesem.

Opombe

¹ Ta kratki prikaz je obsegalo predavanje v češkem jeziku, ki smo ga prebrali na I. mednarodnem simpoziju za raziskovanje delavske pesmi v Liblicah pri Pragi. Od tedaj je raziskovanje delavske pesmi zelo napredovalo tako v naši deželi kakor tudi drugod po svetu in dognane so bile mnoge nove ugotovitve s tega področja. Le-te smo skušali upoštevati predvsem v opombah, kar je mogoče spoznati po nekaterih letnicah pri navedeni literaturi.

² To velja za vse navedene primere razen za št. 7, to je pesem »Hej, brigade«.

³ V citiranem delu navaja Engels v predzadnjem odstavku III. poglavja »vojno zastavo stare pravde« (die Kriessfahne der s t a r a p r a w a) in v 17. odstavku VI. poglavja »premagovalca stare pravde« (den Besieger der s t a r a p r a w a). Stara pravda (stara prawa) je bilo geslo kajkavskih kmečkih puntarjev tako na Stajerskem in Dolenjskem kakor tudi v Zagorju in drugod v bojih proti fevdalni gospodi v XVI. stoletju. To geslo je rabilo kot bojni vzklik in se pojavljalo tudi v ustreznih pesmih, kot kaže ohranjena pesem »landsknechtov« o bojih v kmečki vstaji pri Celju 1515 (»Hört wunder zu der baurn vnue...« (Poslušajte čudo o kmečkem uporu), v kateri se kot nekakšen refren pojavljata slovenski pesemski vrstici »Stara prauda« in »Leuhkup leuhkup woga gmaina« (Dr. Jan. Bleiweis, Ain neues lied von den krayne-nen bauren: Letopis Maticе slovenske za leto 1877, str. 200–201). Tako Engels ni opozoril z zgoraj omenjenimi navajjanji samo na revolucionarno izročilo kmečkih puntarjev temveč tudi na ustrezno puntarsko pesemsko ustvarjalnost.

⁴ Inačica melodije k »Puntarski pesmi« (Le vkup, le vkup, uboga gmajna...) je bila že ponovno objavljena z besedilom o Florijanu Geyerju kot pesem kmečkih upornikov iz leta 1525 (Bedřich Engels, Nemecká selská válka. Praha 1938, str. 172). Vendar do leta 1961 še ni bilo dognano, odkod izvira prvotna verzija k melodiji inačici, ki jo je objavil Bratko Kreft v svoji dramski kroniki (: Velika puntarija, Ljubljana 1937, str. 146). Izmed več novih inačic, ki so nastale med jugoslovanskimi partizani, je v priču-joci izdaji objavljena v notnem primeru št. 1 pogosto peta melodija, ki se od Kreftove objave razlikuje skoraj samo ritmično v 5. in 11. taktu ter v transpoziciji (Le vkup, uboga gmajna: Naša partizanska pesem. Uredil Radovan Gobec, Založba »Borec« 1959, str. 15). Nastale so tudi večglasne priredbe, v katerih so se pojavile nekatere izrazite melične in ritmične spremembe. Najbolj uspeša je priredba skladatelja Rada Simonitija (: Pesem delu. I. del. 2. pomnožena izdaja. Ljubljana 1946, str. 66), ki smo jo predvajali obenem s pričujočim predavanjem udeležencem I. mednarodnega simpozija za raziskovanje delavske pesmi. V zvezi z raznimi priredbami se je v Jugoslaviji razvila polemika o prvotni originalni obliki melodije. Več o tem je v naši razpravi »Slovenska partizanska pesem v znanosti« (: Zbornik radova SAN LXVIII — Etnografski institut, knj. 3. Beograd 1960, str. 447–62).

⁵ Pesnitev Mileta Klopčiča se le malo opira na starejša besedila k ustrezni melodiji oziroma na izvirna puntarska besedila in jo je treba šteti za novo stvaritev. Tako je tudi ta stvaritev v skladu z dosedanjimi ugotovitvami raziskovalcev delavske pesmi, ki menijo, da vsebuje pesem o Florijanu Geyerju le malo prvotnega besedila iz XVI. stoletja (: Wolfgang Steinitz, Deutsche Volkslieder demokratischen Charakters aus sechs Jahrhunderten. Bd. I. Berlin 1955, str. 23).

⁶ Najstarejšo objavo te pesmi je zapisal neznan zapisovalec (Slovenske pesmi krajnskega naroda. IV. Ljubljana 1841, str. 118). Zapis Stanka Vraza je objavil dr. Karol Strekelj (: Slovenske narodne pesmi. I. Ljubljana 1895—8, št. 260).

⁷ Fran S. Kuhač, Južno-slovenske narodne popevke. I. Zagreb 1878, št. 168; III. — 1880, št. 260 idr.

⁸ Ludvik Kuba, Slovanstvo ve svých zpěvech. Kniha VII. Písňě slovinské. Pardubice 1890, str. 224.

⁹ Rihard Orel, Slovenske narodne pesmi iz Prekmurja. Ljubljana 1936, str. 18.

¹⁰ Lastni terenski zapisi v Etnografskem muzeju v Ljubljani.

¹¹ Pesem so peli borci II. grupe odredov na svojih prvih bojnih pohodih na Dolenjskem. Na tem območju se dviga gora Pugled pri Lipoglavu in na Kočevskem. Besedilo in melodijo pesmi je zapisal leta 1943 kot borec skladatelj Janez Kuhar po petju komisarja Levstikove brigade Janeza Perovška-Pelka, ki je tudi zlagal pesmi (: Pesmi naših borcev. I. junij 1944. Izdal Propagandni oddelek Glavnega štaba NOV in PO Slovenije). Zapisovalec je priredil pesem večglasno za brigadniški moški zbor. Priredba je bila objavljena šele po vojni (Naša partizanska pesem. Uredil Radovan Gobec. Založba »Borec« 1959, str. 22 in 195. V notnem primeru št. 2 je objavljena le melodija večglasne priredbe).

¹² Ta partizanska pesem se opira na določene patriotične slovenske ljudske pesmi. Primerjaj našo razpravo »Partizanska pesem — naša ljudska pesem« (: Obzornik. VI. Ljubljana 1951, str. 354). Med NOB je nastalo več inačic. Skladatelj Radovan Gobec je zapisal eno izmed njih po spominu iz bojev na Štajerskem in jo leta 1958 priredil za moški zbor (: Naša partizanska pesem. 1959, str. 30 in 195). Značilen je začetek v melodijskem gibanju razloženega kvintakorda s pričetkom na kvinti.

¹³ Melodijo je skladatelj zasnoval v novembru 1943 med veliko nemško ofenzivo, v kateri je vzrasla kot ohrabrujoč poziv obkoljenim borcev VIII. Levstikove brigade v hudih bojih na Mokrcu. Primerjaj članek »Partizanska pesem« (Delavska enotnost 1956, št. 30). Pesem je bila natisnjena v raznih brigadnih listih, v prireditvi za moški zbor pa je izšla v reprezentativni partizanski pesmarici (: Partizanska pesem. Stirlglasni moški zbor. Izdal propagandni oddelek Glavnega štaba NOV in POS. Februar 1945, str. 52). Pesem se je hitro širila tudi po ustnem izročilu in je postala priljubljena prav zaradi naslonitve na ljudsko izročilo. Primerjaj našo razpravo navedeno v prejšnji opombi.

¹⁴ Besedilo: Evgene Pottier leta 1871; glasba: Pierre Degeyter leta 1888.

¹⁵ Glej časopis »Naprej«, Idrija 4. I. 1904.

¹⁶ Partizanska pesem. Uredil dr. Radoslav Hrovatin, Ljubljana 1953, str. 3 in 213.

¹⁷ Izvirno rusko besedilo »Smelo, tovariši, v nogu...« je napisal leta 1897 L. P. Radin na priljubljeno melodijo (Ruskie revoliucionnye pesni. Moskva 1952), slovenski prevod pa pesnik Mile Klopčič (Železničarski koleadar za 1. 1924, str. 106) po posredovanju nemške prepesnitve »Brüder, zur Sonne, zur Freiheit...«.

¹⁸ Delavski akordi (1. štev. samo »Akordi«) Pevsko-glasbene podzveze »Svoboda«. Letnik I., zvezek 1., str. 8.

¹⁹ Povzeta je iz zbornika, citiranega v op. 16, str. 18.

²⁰ Pesem je zložil I. 1920 P. S. Parfemov in postala je ena izmed najbolj priljubljenih v SSSR, potem ko sta jo v letih 1929—30 priredila skladatelj A. V. Aleksandrov po zapisu melodije Aurova iz okolice Kijeva in pesnik S. Aljmov (: A. V. Aleksandrov, Pesni boevy. Moskva 1944, str. 24). Primerjaj tudi razpravo I. V. Nest'eva, »Massovaja pesnja« (: Očerki sovjetskogo muzykal'nogo tvorčestva. Tom I. Moskva 1947, str. 253).

²¹ Na melodijo sovjetske pesmi »Po dolinam i po vzgorjam...« je spesnil novo besedilo »Naglo puške smo zgrabili...« partizanski borec Crt. (To ime navajajo partizanske pesmarice. Pozneje je bilo ugotovljeno, da je avtor tega besedila borec Dušan Drolc s partizanskim imenom Cort, ki je padel v boju.) Prav tako je bila v rabi tudi slovenska verzija prvotnega ruskega izvirnega besedila (Po dolinah in po gorah...). Na to besedilo je ustvaril novo melodijo leta 1943 partizanski borec in skladatelj Viktor Mihelčič (: Naša partizanska pesem. 1959, str. 60, 148, 199 in 207). Pesem v primeru št. 5 je povzeta iz zbornika, citiranega v op. 16, str. 20.

²² Nastanek »Bilečanke« je opisal sam ustvarjalec M. Apih (: Sredi pušk in bajonetov. Mladinska knjiga, Ljubljana 1962, str. 86—92). Sočasno s slovensko je nastala tudi srbska verzija te pesmi. Po naročilu Moša Pijade je prevod opravil s pomočjo drugih tovarišev Tošo Vujasinovič. Pesem se ni razširila samo po Jugoslaviji, ampak jo pojejo tudi sosednji narodi, ki so sodelovali v NOB, kot kaže npr. objava v zborniku bolgarskih delavskih pesmi (: Nikolaj Kaufman, Pesni na b'lgarsko robotničesko dvizenije 1891—1944. Sofija 1959, str. 289 in 534). Nastali sta tudi albanska in slovaška verzija (S červenuou zástavou vpred! Zostavili Vladimir Karbusický — Václav Pletka, Praha — Bratislava 1961, str. 87). Objava v primeru št. 6 je povzeta po zborniku, citiranem v op. 16, str. 14.

²³ Pesem je nastala konec oktobra 1942, ko je pesnik prišel iz partizanov načasno delo in zdravljenje v Ljubljano. Med borci se je začela širiti šele, ko jo je pesnik zapel nekaj dni pred italijansko kapitulacijo leta 1943 v nekem partizanskem taborišču. Od tedaj se je širila tudi po ustnem izročilu. Primerjaj Janka Liške »Razgovor z Matejem Borom« (: Obzornik VI. Ljubljana 1951, str. 149) in našo opombo v zborniku »Naša partizanska pesem«, 1959, str. 203.

²⁴ Pesem v primeru št. 7 je povzeta iz zbornika, citiranega v op. 16, str. 48.

²⁵ Primerjaj opombo v razpravi I. V. Nest'eva »Massovaja pesnja« (: Očerki sovjetskogo muzykal'nogo tvorčestva. Tom I. Moskva 1947, str. 238, op. 3).

²⁶ Melodija v notnem primeru št. 8 je lasten terenski zapis iz leta 1952 v vasi Soča ob gornjem toku reke Soče. Objavljena je bila z ustreznimi pojasnili že v naši razpravi »Pomen ritmičnih kvantitet v slovenskih ljudskih napevih« (: Slovenski etnograf X. Ljubljana 1957, str. 167—98). Podrobneje smo nastanek te pesmi obravnavali v razpravi »Proces nastajanja revolucionarne pesme Svobodna Slovenija« (: Make-donski folklor. Skopje 1969, str. 45—64). Besedilo v pričujoči objavi je povzeto iz zbornika, citiranega v op. 16, str. 28.

²⁷ Olivera Mladenović, Opšti pogled na partizanske i druge narodne igre u oslobodilačkom ratu, in Jelena Dopudža, Narodne igre u vremenu narodnooslobodilačke borbe u Bosni i Hercegovini (: Rad Kongresa folklorista Jugoslavije VI. — Bled 1959. Ljubljana 1960, str. 177 in 192).

Odgovor na pripombe k pesmarici Vstanite sužnji

Tovariš dr. Radoslav Hrovatin je kot eden izmed štirih urednikov pesmarice »Vstanite sužnji« objavil v 1. in 2. številki Borca kar na sedemnajstih straneh svoje pripombe, ki naj bi imele, kakor pravi, po eni strani »samokritičen« značaj, po drugi pa pomenile »prispevek k realizaciji nekaterih zamisli enega izmed urednikov, ki se niso mogle uveljaviti v zbirki sami«, zraven pa naj bi »nadomestile potrebne popravke napak«.

Na prvi pogled zelo hvalevreden namen, čeprav je nekoliko nenavadno, da se eden od urednikov nenadoma, oziroma leto dni po izidu knjige, spomni nanovo uveljavljati svoje drugačno mnenje. Seveda je to njegova pravica, posebno če lahko zares pokaže napake in pomanjkljivosti, do katerih je prišlo, ker uredniški kolegij ni upošteval vseh njegovih predlogov in ločenih mnenj. V nasprotnem primeru pa bi to pomenilo, da postavlja Hrovatin svojo osebo pred ostale sourednike in zmanjšuje vrednost njihovega prispevka pri urejanju. Teda pa to ni več vprašanje strokovnosti, marveč etike in še česa drugega. V tem je prvi razlog, da mu odgovarjamo.

Drugi razlog pa je, ker tovariš Hrovatin piše tako, kakor da hoče za vsako ceno ustvariti vtis, da je ta pesmarica nestrokovno urejena in polna napak. To skuša doseči tudi z vztrajnim ponavljanjem pejorativnih označb kot so: nedosledno, nepopolno, neenotno, manjka, pogrešamo itd. kar je, kakor bomo videli, povsem neupravičeno. Kajti pesmarica, ki jo hoče zdaj Hrovatin tako

poceni razvrednotiti, pomeni po priznanju mnogih doma in na tujem vsekakor novo kvaliteto v vrsti dosedanjih pesmaric (z nekdanjo Hrovatinovo vred), in to v veliki meri prav zaradi tega, ker nismo sprejeli vsega, kar je Hrovatin predlagal. V tem pa je najbrž tudi iskati motiv njegove užaljenosti in iz nje izvirajoče jedkosti. Torej je treba braniti pesmarico pred njim samim!

Tretji razlog, da se oglašamo, so Hrovatinove pripombe, ob katerih je bralcem treba dodatno pojasniti nekatere naša stališča in merila pri sestavljanju pesmarice, ki pa so v glavnem podana že v njeni uvodni besedi. Vendar ne bomo mogli odgovoriti na vse, ker je tega preveč in ker je vmes mnogo docela nepomembnega. — Pojdimo po vrsti!

Glede izbire pesmi Hrovatin najprej ponavlja, kar je v uvodu pesmarice že povedano in razloženo. Potem pa prizna naše »prizadevanje«, ker smo pač zbrali in poiskali dejansko vse, kar smo mogli. Kljub temu pa imenuje naš izbor le »bolj ali manj posrečen« in pravi še, da »pogrešamo« npr. Retoromane, Turke, Lužičane itd. Mi bi jih lahko našteali še več, a preprosto nismo mogli do njih in jih tudi tovariš Hrovatin ni predlagal. Pač, v enem ali dveh primerih smo zares odklonili njegov predlog, ko je šlo za izrazito nesodobno navdahnjene pesmi (kakor je tudi v uvodu povedano), čeprav jih je bil Hrovatin že na svojo roko prevedel. V uvodno besedo (na str. 7) pa je treba pogledati tudi zaradi Hrovatinovih omalovažujočih besed

o »le domnevno popolno zbranih slovenskih partizanskih pesmih« ter o še »manj popolnem izboru slovenskih revolucionarnih pesmi iz starejših obdobj«. Odgovor je v pesmarici sami. Sicer pa bi bilo prav, če bi Hrovatin navedel, kaj manjka, in po dveh letih sourejanja tudi predlagal, kar misli da bi še morali objaviti. Vsekakor je možno, da kaka partizanska pesem še ni zajeta. Seveda zato, ker še sploh ni odkrita! To pa ne more biti očitek urejevalcem. Še posebno ne, če očitajoči sam nima kaj povedati!

Isto velja tudi za njegovo »samokritiko« glede razvrstitve pesmi, ki ji sicer na splošno pritruje, meni pa, da bi nekatere pesmi spadale drugam. Tako trdi npr. da bi prav prva pesem v naši zbirki — to je Puntarska — ki ima na tem mestu celo svoj simboličen pomen in sodi tudi po melodiji (kar je primarno!) med najstarejše revolucionarne pesmi, morala namesto na čelo zbirke, v razdelek pesmi med obema vojnama. Kakšna zmota! Saj je vendar tudi Klopčičevo besedilo nastalo na podlagi starega zapisa iz 16. ali vsaj 19. stoletja. Končno si je treba prebrati opombi na strani 525, ki jo je Hrovatin sam napisal!

Drugače pa je z Rieгово himno, ki je res nastala že v 19. stoletju, a je uvrščena v čas med obema vojnama. Tako uvrstitev, četudi je bila sprejeta s Hrovatinovim soglasjem, naj bi bila zdaj »nedosledna«, čeprav nam je bila ta pesem do španske državljanske vojne popolnoma neznana in je tipična pesem internacionalnih brigad, med katere smo jo zato tudi uvrstili.

Ko govori dalje o besedilih in njihovih izvirnikih ali prevodih, Hrovatin spet ponavlja, kar je že v uvodni besedi. Toda namesto, da bi pošteno navajal tam obrazložene sklepe uredništva in založbe o tem, kaj je treba prevesti glede na predviden obseg in (nizko) ceno pesmarice, rajši dvakrat zapiše, da »manjkajo« izvirniki v nordijskih in podobnih jezikih, kakor da je to šele zdaj dognal, in kakor da bi bil to greh. Podobno preziranje vsega, kar je bilo svojčas celo soglasno sklenjeno in kar je tudi v opombi na str. 564 lepo razloženo, kaže tudi njegov očitek o »odstopanju od tega načela« pri Pesmi rdečih vojakov, pa tudi Hrovatinova pripomba o razlikah med prevodi in izvirniki, kjer baje tudi nekaj ni bilo »vselej dosledno niti dovolj enotno izvedeno«. Ob tej zadnji pavšalni trditvi, ko Hrova-

tin sploh ne pove, kam meri, je vsaj to jasno, naj bi delali po enotnem kopitu, čeprav gre za različne pesmi, da se je bilo treba poslužiti različnih prijemov.

Nadalje prihaja Hrovatin z novim mnenjem (mimo vseh svoječasnih sklepov), češ da bi bilo »brez dvoma primerno objaviti prevode naših slovenskih revolucionarnih pesmi v druge jezike« kot npr. pri Bilečanki v albanščini in slovaščini, ali Na juriš v italijanščini, kamor so že prevedene. To pa bi bilo nesmiselno ne samo zaradi omenjenega sklepa o programu pesmarice, temveč tudi zato, ker nikoli ne vemo natančno, katera pesem je bila morda že prevedena in kam.

Nadalje očita tovariš Hrovatin tudi glede naslovov pesmi, da se »uredniki niso držali tega (Hrovatinovega!) načela dovolj dosledno in celo kovali nove naslove«. Katerega načela? Hrovatin postavlja samo eno, in sicer da se naj glasi naslov pesmi kadar ustvarjalec ni znan, kakor prva vrstica njenega besedila. Kje pa je to zapisano? Končno pa ima vsaka pesem nekakšen naslov, ki pa je lahko včasih tudi neprimeren, kakor bomo videli. Vendar zaradi tega nismo ničesar kar na pamet »skovali«. Sicer pa je Hrovatin vseskozi sodeloval tudi pri določanju naslovov in se glasno ali molče tudi strinjal s tem, kar je v pesmarici. Zato lahko njegov nauk, da se je pri tem »treba izogibati subjektivnemu mnenju posameznega urednika«, velja samo zanj! Gre pa pri tem za take primere, kot je npr. spet Puntarska namesto (po Hrovatinu) Puntarska pesem. Pa tudi preprosto »pesem« (npr. Pesem XV. brigade ali Topničarska pesem i. p.) namesto »himna«, kakor hoče Hrovatin, in kakor je pač nekdo nekoč te pesmi imenoval ali zapisal. Podobno: Na morje namesto Na morje in v vihar, Obraz na steklu (je krasan), Bleda luna (mirno plavaš), Kraj Sutjeske (hladne vode), Zlatibore (širi svoje grane) itd., ali pa morda celo Naprej namesto Naprej zastava slave, čeprav je prvo ime izvirno? Kdo ima prav? Vse to namreč ni bilo izvedeno »nedosledno«, kakor spet trdi Hrovatin, temveč zelo dosledno v težnji po kratkosti, lepi slovenščini, tradiciji pa tudi obliki, ki jo dolgi naslovi, kakršne Hrovatin v svoji vnemi zahteva, kazijo.

Še posebno neutemeljen in samovoljen je njegov očitek zaradi naslova pesmi Nad Tatro se bliska, ki je bila

pod tem imenom široko znana že pred vojno kot sestavni del češkoslovaške himne. No, takrat še ni bilo Hrovatinovega prevoda, ki pa se žal začne obratno: »Bliska se nad Tatros«, kakor najbrž le ne bi smeli nasloviti te pesmi... Ali pa pesem O Čapajevu, ki je dobila ta naslov (s svoječasnim Hrovatinovim pristankom!), da bi se razlikovala od sorodne pesmi: Čapajevska, še bolj pa zaradi ne najbolj posrečenega Hrovatinovega prevoda: »Vsevprek po Uralu« (rusko: Guljal po Uralu Čapaev geroj). Pesem Zapojmo, bratje pa ima svoj naslov po prvi vrstici besedila, kakor Hrovatin sicer terja, vendar bi se po njegovem moral tokrat glasiti »Koračnica veselih otrok«. To je navidez dobeseden, toda slab Hrovatinov prevod (rusko: Marš veselyh rebjat), kar so vedeli že partizanski prevajalci (gl. Pesmi — Okrožne tehnike KPS, Ljubljana 1943!), ki so pesem imenovali »Veseli fantje«. Poleg tega — in to je poglobitveno — pa je dal zdajšnji naslov pesmi še v partizanih sam avtor priredbe (ne prevoda!), ki nima več nobenega opravka z »veselimi otroki«, temveč z NOB, in je bila ta pesem že večkrat objavljena s tem naslovom, kar vse je tovariš Hrovatin preprosto prezrl.

Pod to poglavje sodi tudi Hrovatinova kritika naslovov, kot so: Žalostinka namesto »Izmučena v jetniških zidovih«, ali Usoda namesto »Ah, usoda bridka moja« itn., ali pa Pesem francoskih partizanov, ki smo jo tako krstili, da bi se ločila od drugih s podobnimi naslovi (npr. Gobčeva Pesem o svobodi ali pa danska Pesem o svobodi!), povrh pa sta tako želela tudi prevajalca. Podobno je z naslovi Palestinska, Svobodni Vietnam in Koračnica Zahodnega Irana.

Glede Hrovatinovega očitka zaradi »nedoslednega kopičenja naslovov za isto pesem«, kot je npr. Rumbala, pa res svetujemo bralcem, da preberejo Ajlečevo opombo na strani 208, (da je ne bi tu ponavljali), ki vse pojasnjuje. Zares nedosleden je spet tovariš Hrovatin sam, ko v isti sapi zahteva npr. za pesem Hej, Slovani še več skoraj enakih naslovov.

Našo »nedoslednost« vidi Hrovatin tudi v tem, da ni pri vseh pesmih s slovenskim naslovom tudi podnaslova v izvirnem jeziku. Mi pa smo se tudi v tem pogledu dosledno držali sklepa, da takih podnaslovov ne bomo dajali k pesmim, ki so že bolj ali manj mednarodna last in se v vseh jezikih tako

rekoč enako glasijo, kot so Internacionala (L'internationale), Marsejeza (La Marseillaise), Varšavjanka (Warszawianka) ali Komintern (Komintern) i. p. Poleg tega so zraven natisnjena tudi besedila z naslovi vred v izvirnih jezikih! Popolni formalizem, bi lahko rekli, razen če bi šlo za kako izključno znanstveno zbirko, kar pa naša pesmarica ni.

Pa si oglejmo še druge »nedoslednosti«! K njegovemu nauku glede »označb pri pesmih, pri katerih avtor ni znan«, je treba povedati, da so le-te zelo dosledne, ker smo pač kljub vsemu razlikovali narodno pesem od ljudske, kar pa tovarišu Hrovatinu ni bilo vedno jasno. Kjer pa nismo rekli ničesar, pomeni to, da ni zanesljivih podatkov, kakor je že v uvodni besedi povedano.

Nadalje: »Večini besedil je dodana v notah tudi glasba« — pravi naš avtor. Kaj naj to pomeni? Zakaj »večini besedil«? Kakor da je v pesmarici sploh kako besedilo brez glasbe ali glasba brez besedila. Toda v tej navedbi se skriva Hrovatinov trmasti ugovor zoper odločitev, da se tam, kjer se več pesmi poje na isto melodijo, ne tiskajo za vsako posebej notni stavki, temveč le za eno (najbolj znano), pri drugih pa navede, na katero melodijo in na kateri strani se pojejo. Sicer pa so samo štirje taki primeri, ki jih tudi Hrovatin navaja, vendar doda še »i. dr.«! Po drugi strani pa nam zameri, ker smo ponekod, ko je šlo za večje razlike, ali pa iz drugih takratnih razlogov kljub temu objavili ustrezni notni zapis. Kdo naj mu ustreva?

O vprašanju enoglasnega ali večglasnega zapisa je v uvodni besedi spet jasno povedano, da smo težili k enoglasju ali dvoglasju, in le v redkih primerih, »ko se vodilna melodija ne da drugače prikazati«, sprejeli večglasni stavek. O vsakem dvomljivem primeru smo o tem posebej razpravljali in bili soglasni. Kdo pa ne bo znal po enoglasnem stavku, kjer je poleg tega še označena harmonizacija, zapeti npr. Kozinove »Naše pesmi« in vseh drugih, ki jih Hrovatin našteva?

Nadalje pravi Hrovatin, da v mnogih primerih »manjkajo« označbe akordov, ne da bi povedal zakaj, čeprav dobro ve, da pri nekaterih pesmih (kitajskih, afriških i. p.) tega pač ni mogoče storiti.

Nato pa sledi še cela vrsta drugih navideznih »neenotnosti« in »nedoslednosti« kot npr. pri obsegu notnega zapisa

ali pri notaciji, kadar gre za ritmične spremembe med tekstom itn. Toda vse te pesmi, (omenja samo pesem »Kuba da, jenki ne«, drugod pa je njegov očit- tek spet pavšalen), so šle skozi njegove roke, ne da bi bil karkoli pripomnil. Kaj hoče torej tovariš Hrovatin zdaj s takimi in podobnimi očitki?

Zdaj pa k opombam, ki jih najdemo na koncu pesmarice za vsako pesem, in ki sta jih napisala izključno tovariša Ajlec in Hrovatin. Slednji zdaj ni več zadovoljen s kraticama, s katerima sta označena, češ da je »razumljivo, kateri urednik je napisal opombo pod »H«, pod šifro »A« pa ne. To je lahko res, vendar si je vsak sam izbral svojo šifro in ni imel tovariš Hrovatin takrat nobene pripombe zaradi »A«, pač pa je zase sprva zahteval »Hr«! Pojasnilo o tem pa bi bilo res potrebno, a je pomotoma izostalo v uvodni besedi.

Glede samih opomb pa ima tovariš Hrovatin seveda prav, ko pravi, da se »načini pisanja med seboj razlikujejo«, če ne bi pri tem mislil na šablono, v katero bi nas spet rad vkoval. Seveda pa se je bilo treba držati sklepa uredništva in založbe o tem, kaj naj opombe vsebujejo in kaj ne. Ravno glede tega pa si tovariš Hrovatin nikoli ni dal kaj prida dopovedati. Zato pa je moralo marsikaj njegovega odpasti, in je to, kar zdaj navaja, deloma isto, kar mu je bilo svojčas zavrnjeno, deloma pa so to nove navedbe, do katerih je prišel šele na sejah uredništva.

Tako so takrat v glavnem odpadli npr. podatki o tem, kdaj in kje je kak avtor (ali kdo drug) opisal nastanek kake pesmi, ker bi to bilo tudi eno- stransko in nujno nepopolno. Saj je tega gotovo več, kakor lahko trenutno vsi s Hrovatinom vred ugotovimo. Ali pa navajanje, kje in kdaj je bila kaka pe- sem tudi objavljena; ali da je bila pri- redba npr. za mešani zbor (pri pesmi »Mi mornari«) objavljena tam in tam, česar nikjer nismo navajali; ali poda- tek, da je bilo npr. novo besedilo zadnje kitice pesmi »Hej, brigade« objavljeno v Delu, četudi ni bilo objavljeno samo tam, temveč celo široko razmnoženo za- radi proslave 30-letnice osvoboditve — če smo že natančni! Ali pa njegova in- formacija k pesmi »Padaj silo«, češ da »več o Matiji Ivaniču (junak pesmi) po- daje dr. Jaroslav Sidak« tam in tam, če- prav lahko najdemo te podatke celo v šolskih čitankah ali pa v vsakem leksi- konu. Zakaj torej ravno Sidak?

K takim in enako nepotrebnim, ali vsaj za določeni obseg in namen naše pesmarice nesprejemljivim podatkom in opombam, sodijo v glavnem tudi vse Hrovatinove pripombe na straneh 55 (druga kolona) do 58 in v drugi številki vse do strani 108. Na vse ne bomo od- govarjali, ker gre pri večini za malen- kosti. Pri drugih pa je treba njegove besede primerjati samo s pojasnili v pesmarici sami, da si bomo o Hrovati- novi temeljitosti in dobrem namenu pa tudi lojalnosti popolnoma na jasnem. To velja še posebej za pesem »Povej, tovariš« (primerjaj s pojasnilom v pe- smarici na str. 545!), ali pa za pesem »Krvava rihtas«, kjer je tudi v notnem zapisu (na str. 38) natančno naznačeno, kako se poje izvirno besedilo. Sicer pa tudi pesmarica, iz katere je vzet napev, ni »neka nemška pesmarica«, kakor omalovažujoče pravi Hrovatin, temveč pesmarica »Leben, singen, kämpfen«, ka- kor je to v opombi črno na belem napi- sano!

Tovariš Hrovatin pa se tudi moti, če misli, da je vsa njegova dokumentaci- ja, na katero se naslanja, neoporečna saj šteje med njo tudi razna pisma in pri- povedi posameznikov, ki niso nikjer pre- verjena. Ali pa se preveč naslanja na ne- katere avtorje in izdajatelje pesmaric, kot sta npr. Kaufman ali Vukosavljević (pri slednjem smo sploh odkrili celo vrsto napak), ali celo na zasebne zapi- ske pesmi (po sluhu) kot so npr. zapiski Jožeta Hermanka iz robijе v Sremski Mitrovici, ki pa jih Hrovatin meni nič — tebi nič, razglaša za »pesmarico KUD Jože Hermanko«!

Glede njegovih prevodov, ki jih v svojem članku oznanja, pa naslednje: Ker je bilo treba prevesti vse tuje pe- smi, ki doslej še niso bile prevedene, in to v zelo kratkem času, smo imeli se- veda precej težav s prevajalci. Zato smo se včasih lotili tega tudi sami. Mnoge Hrovatinove prevode smo po vzajemni tovariški korekturi tudi sprejeli, neka- tere pa smo morali zavriniti. Toda kar je šlo takrat skozi vrata, se zdaj vrača skozi okno! Najhujši tak primer je »Mi- trovčanka«, katere prevoda nismo od- klonili samo zaradi načelnega sklepa, da pesmi drugih jugoslovanskih naro- dov ne bomo prevajali, temveč tudi zato, ker je bil preveč okoren.

Podobno je z njegovim prevodom pesmi »Ti poslušaj ptic zgolenjes«, kjer smo poleg drugega popravili tudi nje- gov verz »topov bobnica«, ki pa ga kljub vsemu znova vsiljuje. Sicer pa tudi »Niz-

vergnuta noč« ni mogoče prevesti s »Strmoglavljena noč« (gl. njegovo opombo k pesmi »Nabrusimo kose«) in podobno! — Seveda pa je moralo iz njegovih opomb odpasti tudi nekaj odvečne retorike!

Zdaj pa še k nekaterim Hrovatinovim »tehničnim« pripombam! Tu on negoduje najprej nad tem, ker se vsaka pesem, ne glede na število vrstic, začne na novi strani. To pa smo takrat vsi s predstavniki založbe in oblikovalcem vred, odločno sklenili, kar pa Hrovatinu zdaj ni več všeč. S tem da začne vsaka pesem na novi strani, je odpadla potreba po posebnem oštevilčevanju pesmi, obenem pa je to pripomoglo tudi k estetskemu videzu pesmarice in je tako menda tudi najbolj pregledno in praktično.

Dalje je mogoče imenovati pikolovstvo, ko nekdo s tako ihto graja, če npr. v abecednem kazalu manjka ob naslovu »Hej, Slovani« še Hej, Slováci in morda še Hej, Slovanjé, ali ob pesmi »Pesem žena« še Himna žena, ali ob pesmi »Kominterná« še Komintern! To seveda ni prav, kakor tudi ni prav, da pri dveh ali treh istoimenskih pesmih niso poleg nacionalne oznake navedeni še avtorji (v kazalu namreč), česar pa ne kaže dramatizirati, češ da to »onemogoča, da bi poiskali pesem«. Saj so poleg dveh kazal pesmi razvrščene še po poglavjih in podpoglavjih, da jih je laže najti. Zahtevati poleg tega še kazalo osebnih imen ustvarjalcev ali celo kazalo pesmi po jezikovnem in etničnem izvoru pa bi najbrž bilo preveč še za kako ekskluzivno znanstveno zbirko.

Nazadnje je tu še Hrovatinov predlog popravkov, ki bi jih bilo po njegovem potrebno dodati na koncu. Tudi o tem smo svojčas razpravljali in sklenili, da se zaradi nekaj manjkajočih vejic in apostrofov (drugo so redke in manjše tiskovne napake, zaradi katerih nismo smeli zavlačevati z izidom pesmarice) te ne izplača posebej natisniti. O drugem pa se s Hrovatinom tako nismo strinjali niti se ne strinjamo zdaj. Menimo, da nima Hrovatin nobene pravice razglašati npr. sedanje naslove pesmi za nepravilne in jih šteti med napake! Pa tudi vsega drugega ne, kar mu preprosto ni všeč!

S tem pa seveda nočemo opravičevati niti najmanjše (resnične) napake, ki pa jih bo mogoče odpraviti pri morebitnem ponatisu. S tem mislimo tudi na napake pri notah, kjer je bilo zelo težko in zamudno vnesti sleherno korekturo v že izgotovljen notogram. Sicer pa teh nekaj drobnih napak niti Hrovatin ni pravočasno opazil, ali pa vsaj ni opozoril nanje.

Na koncu želimo ponovno naglasiti, da nimamo nič zoper to, da tovariš Hrovatin objavi svoje pripombe kjerkoli — v tem primeru še najbolje v reviji Borec, ki povrh izhaja v založbi, ki je pesmarico izdala, — če najde za to prostor. Vendar pa menimo, da je po vsem tem, kar smo doslej navedli, ostalo bore malo od tako samozvestne strokovno-kritične zgradbe tovariša Hrovatina. Pa še to bi sodilo prej v kako teoretično glasbeno revijo, in bi se tudi lahko realiziralo kvečjemu v ustreznih izdajah leksikalnega ali zgodovinskega značaja ali pa v monografijah posameznih pesmi, — kar pa vse naša pesmarica ni in tudi ne bi smela biti!

Navsezadnje pa lahko zatrdimo, da smo vsake stvarne in dobrohotne kritike ali pripombe veseli, in se v tem smislu radi pridružujemo Hrovatinovim besedam, ki jih je na koncu — kar v imenu vseh urednikov, od katerih se je sicer distanciral — izrekel (in s tem spet lepo ponovil, kar je že v uvodu pesmarice rečeno), da bomo vsem bralcem in pevcem hvaležni, če nam jih bodo sporočili.

Milan Apih
Radovan Gobec

Pri sestavljanju gornjega odgovora na članek dr. Radoslava Hrovatina zavoljo bolezni nisem mogel sodelovati. Odgovor podpisujem v znamenje načelnega soglasja z sourednikom, s katerim smo poleg dr. Radoslava Hrovatina sodelovali pri pesmarici »Vstanite, sužnji!«, ker je bilo urejanje pesmarice skupinsko delo, temelječe na posvetovanjih in sporazumnih končnih odločitvah. Pridržujem si možnost objaviti pripombe, ki jih imam še osebno v diskusiji, zdaj navrženi s člankom dr. Radoslava Hrovatina.

Rafael Ajlec

Fani Okič

Svoboda

*Svoboda —
strašna je
tvoja cena.
Je kdaj kdo
izmeril kri,
ki je zate
potočena
od pamtiveka
do naših dni?*

*Iz te krvi —
koliko novih ljubezni
bi naročje odprlo,
koliko novih
ljudi
bi sonce uzrlo,
koliko novih
src
bi veselje ogrelo,
koliko lepote
luči
iz nje zaživel?*

*Iz vse te krvi
si se rojevala
Ti
svoboda.
Največja dobrina,
večja od
matere,
žene,
večja od
sina
velika, največja
od vseh besedi.*

Pismo uredništvu

Tovariš urednik,

februarska številka »Borca« je prinesla, predvsem zame, sila zanimiv prispevek dr. Toneta Ferenca pod naslovom »Dva nemška policijska generala pred Dražgošami«. Tu na novo zvemo, kdo je bil Georg Schreyer, generallajtnant policije in SS-Gruppenführer, ki ga je H. Himmler sredi decembra 1941 imenoval za komandanta policijskega akcijskega štaba »Jugovzhod«. Le-ta je potem vodil operacije proti Cankarjevemu bataljonu v Poljanski dolini in v Dražgošah. Dragoceni podatki.

Razen tega smo več zvedeli tudi o SS-generallajtnantu in krvniku Erwinu Röserju ter še o nekaterih drugih dejstvih, ki bodo zelo koristna pri ponovnem obdelovanju dražgoške bitke. To še posebno, ker tudi s terena dobivam nove podatke o organizacijah in ljudeh, ki so bili zajeti v dogajanja okoli te bitke.

Posebej so me pritegnili podatki o treh novih dokumentih, ki so vezani na dražgoško bitko. Vsaj toliko kot to, so vzbudile navedbe pod opombami, med katerimi so v veliki večini take, da bi zaslužile biti napisane v glavnem tekstu in z velikimi črkami.

Vse to novo, s čimer je tematiko okoli dražgoške bitke spet — in predvsem s sovražnikovimi dokumenti — obogatil prizadevni dr. Tone Ferenc, ter tisto, kar je po zadnjem izidu knjige o tej bitki prišlo od posameznikov s terena, ter vsa nova spoznanja ob tem, naravnost silijo k dopolnjevanju knjige o dražgoški bitki. Tovarišu dr. Tonetu Ferencu velika in najlepša zahvala za objavljeni prispevek, ki bo, kot pravi sam — dragocen podatek pri nadaljnjem obdelovanju dražgoške bitke.

Ves ta Ferenčev sestavek pa je tako na gosto posejan z raznimi zanimivimi dokumenti, ki sem in tja zazvenijo polemično, da ob tem moram zapisati nekaj misli in ugotovitev.

*

Ob prvem delu prispevka, kjer je govora o novih nemških dokumentih, ki jih je iznajdljivi dr. Ferenc izvrtal v Berlinu in drugod, sem z veseljem učenec in poslušalec, ki mu je ta naš zgodovinar zlasti z nemškimi dokumenti storil že vrsto uslug; pridružuje se ji tudi zgoraj imenovana. Vsekakor bi bilo zelo neracionalno, če teh dragocenih podatkov, ki za seboj dramijo tudi druge, ne bi vgravirali v novo,

poglobljeno obdelavo bojov Cankarjevega bataljona v decembru 1941 in v januarju 1942.

Zato pa bi rad spregovoril nekaj besed ob novih dokumentih ter ob nekaterih opombah, ki so, kot rečeno, zelo bogate. To moram storiti predvsem zaradi nedvo-
mne odmevnosti, ki jo povzročajo Ferencova zanimiva odkritja.

Kot navaja dr. Ferenc sam, je sestavek, oz. poročilo o dražgoških dogajanjih datirano z 22. januarjem 1942, torej napisano le slabih 10 dni po koncu dražgoške bitke v Ljubljani, prežeto z nenaklonjenostjo do narodnoosvobodilnega gibanja. Očitno je to poročilo pisal NOB ne le sovražno nastrojen človek, temveč verjetno tudi izobraženec in predvsem domačin, Dražgošan. Kaže se tudi dejstvo, da pisec kljub navedenemu v dneh »dražgoške republike« in potem bitke ter njenega hudega konca, ni bil doma. Čeprav zgodovinarji pišejo predvsem le na osnovi obstoječih dokumentov, se tu vriva misel — seveda spet na osnovi dejstev in dokumentov — da je nekdo izmed pregnanih Dražgošanon pribežal v Ljubljano, in le površno obveščen o dražgoških dogodkih o njih pripovedoval svojemu šolanemu sovaščanu. In misel nas nese naprej naravnost k zloglasnemu študentu, roj. 1917. leta, Francu Fraklju — poznejšemu domobranskemu oficirju in črnorokcu Petru Skalarju, ki je bil tedaj in že poprej v Ljubljani. Na to nas navaja tudi dosti točna starost njegovega ustreljenega očeta in brata. O njem, če o kom tako, najpodrobneje piše Jože Vidic v »Črni roki«. Lahko, da je bil pisec tudi kdo drug, vsekakor pa, kot se vsi moramo pridružiti Ferencovi ugotovitvi, NOB nenaklonjen človek, kakršnih ni manjkalo v nobeni vasi, posebno pa ne v začetku NOB. Za nekatere opise moramo biti temu piscu celo hvaležni. A ne da bi hotel z njim polemizirati, temveč zaradi tistih, ki knjige še niso brali, moram popraviti vsaj naslednje:

— Čista izmišljotina je, da bi partizani glede izseljevanja domačinom odgo-
varjali tako, kot je ta »pisec« napisal, temveč so bili vseskozi zaskrbljeni za njihovo usodo. To je dokazano dejstvo.

— Iz poročila je prav v navedbi, da je partizane poleg Staneta Žagarja vodil še »Ciril Pečnik iz Ljubljane« potrdilo, da zapisovalec med bojem ni bil v Dražgošah. Tedaj so namreč vsi odrasli, ki so se količkaj zanimali za razmere v vasi, poleg Žagarja vedeli tudi za Jožeta Gregorčiča, Jako Bernarda in druge. Res pa je, da je bil Pečnik zanimiva osebnost revolucije, ki jo bo treba opisati na drugem mestu. Bil pa je — navajam iz istih razlogov kot sem rekel prej — Alojz, in ne iz Ljubljane, temveč iz Ljubnega na Gorenjskem.

— Tudi navajanje o mitingih-zborovanjih potrjuje, da pisec ni bil prisoten, a tudi tisti, ki mu je pripovedoval, ni bil dosti poučen ali pa je namenoma drugače govoril. O tem beri v moji knjigi.

— Tudi navajanje o razporeditvi nemških topov, ki naj bi streljali celo iz Kroke — kar je nemogoče — potrjuje netočnost piščevih navedb. Prav tako je izmišljeno, da je »kaka četrtina hiš zgorela že med obstreljevanjem«.

— Povsem svojevoljno je opisano streljanje domačinov in njih število.

Takega in podobnega je še veliko, izzvenci pa kot obtožba partizanov. Vendar niti ne najhujša. Slišali smo še dosti hujše obdolžitve partizanov, in to ob različnih priložnostih. Kot da so le ti in ne okupatorji krivi zločinstev v Dražgošah.

Zelo dragocen je dokument, ki ga je major Otto Mann napisal na Bledu 12. januarja 1942. smučarskemu oddelku, ki naj bi 13. januarja ob 5. uri prek Lancovega in Mošenjske planine odšel na Jelovico.

To je lepo odkritje in velika pomoč pri pojasnjevanju dogodkov na Mošenjski planini 13. januarja 1942.

Vendar pa naj mi bo tu dovoljen pomislek, da morda to tisti dan ni bila edina nemška enota, ki je šla na hajko. Saj Ferenc sam pravi, da je bilo takih in podobnih povelj celo vrsto. Zato je bilo čisto možno, da je sodelovala še kaka enota. Domačini niso vedeli za nemške načrte in po preverjanju sem zapisal: »Nemci so se Mošenjski planini približali od dveh strani. Kolona čez Martinček je prismučala, druga pa je prigazila čez Raztoke.« Se pravi, da sta bili dve koloni.

Tam, kjer nam zmanjka dokumentov, moramo torej bolj ali manj verjeti spominom resnih prič-domačinov. Mimogrede: Kordež ni bil Metod, temveč Matevž, znani smučarski tekač. Na vsak način pa opreme voznik ni vozil jutraj in navzdol, temveč zvečer in navzgor. Pomeni, da dokumenta, ki bi vse to pojasnjeval, še nimamo na voljo. Vodnika, ki sta smučarje čakala na Lancovem, sta bila po verjetnosti gozdar Košmrlj in njegov sin.

* * *

Se vedno je pri dražgoški bitki najbolj zanimivo in hkrati najbolj vprašljivo, koliko Nemcev je pravzaprav padlo tiste dni. Tovariš Ferenc nam je tudi o tem postregel z novim dokumentom, ki je seveda prepričljiv. Toda, ne da bi ponavljal tisto, kar je napisano v knjigi, in ne da bi trmasto te navedbe branil, vse kaže, da je Nemcev padlo več, kot beremo pod opombo 18. Dr. Ferenc sam, ki je raziskal največ teh nemških dokumentov, najbolje ve, da vsega še nismo dobili pred oči in da so Nemci že med vojno skrbno skrivali ne le padle v Dražgošah, temveč tudi število onih, ki so padli od 24. do 27. decembra 1941 v Poljanski dolini.

Seveda sem tudi jaz »previden« pri navajanju, da so Nemci nekaj padlih odpejlali tudi v Avstrijo in celo v Nemčijo, toda za to so precej močni argumenti.

Kot je bilo v dražgoškem primeru vse nekako izjemno, obstoji tudi možnost, da so padle Nemce — vsaj del — vozili drugam. V Kranju in drugod sem našel nekaj verodostojnih prič-očividcev, ki povedo, da so pokopani tudi drugod. Tako npr. v Garmisch-Partenkirchenu in na nekaterih drugih pokopališčih. Na njihovih napisih je poleg pokrajine smrti navedeno tudi, da so padli med 9. in 11. januarjem 1942. Očividec v Kranju, ki je stanoval blizu pokopališča pa je štel padle (vsakega so slekli), katerih število zaenkrat še ne bi upal navajati. Priznam, da se pri zbiranju teh podatkov kljub prizadevanju še vedno nisem potrudil zadosti, kar bom v prihodnje popravil.

Pa tudi tisti »en sam razlog«, ki ga upravičeno navaja dr. Ferenc, in sicer, da bi Nemci prikrili dejansko število padlih v Dražgošah, ne smemo zavreči. To verjetno kar drži. Seveda, brez dokumentov še vedno le »verjetno«.

* * *

Zdaj pa še nekaj besed v zvezi z opombami, za katere sem že rekel, da zaslužijo večje črke. Prav med njimi so dragocene navedbe, ki bodo veliko pomagale pri nadaljnjem raziskovanju, nekaj že znanih domnev pa potrdile.

V 11. opombi beremo s kar osupljivo natančnostjo napisan dokument, kjer izvemo, po zaslugi nemškega agenta, kje, kako, kdaj in v kakšnem številu se je gibal Cankarjev bataljon od 28. decembra 1941 do 1. januarja 1942. Take podatke je mogel sporočiti samo domačin, ki je bil sredi dogajanja. V knjigi omenjam Adolfa Jelenca, soseda Tomažinovih, ki se je po Bokalovem nastopu pri njem celo razjokal, vendar je nadaljeval z izdajanjem, ki je bilo sila natančno. Če temu dodamo tudi tiste, ki so iz Dražgoš v novoletni noči šli javljat o prihodu Cankarjevega bataljona v vas, so Nemci že na novega leta dan prek župana Benedikta-Mlinarja iz Dolenje vasi vedeli o partizanih. Zato tu ne bi rekel, da so bili Nemci že 3. 1. 42 obveščeni

o Cankarjevem bataljonu v Dražgošah, temveč šele. Prav čudno je namreč, zakaj je nekdo, očitno komandir orožniške postaje v Selcah, to poročilo poslal polkovniku Handlu na Bled šele čez dva dni? Nemci so bili s takim obveščanjem običajno dosti naglejši.

Tu je premalo prostora in tudi ni potrebe, da bi to navedbo povezoval z drugimi, a prav za ta podatek sem dr. Ferencu še posebej hvaležen.

Naj rečem nekaj besed še o drugem dnevu dražgoških bojev, o 10. 1. 42. Tudi jaz se čudim, da je celo štab Cankarjevega bataljona za ta dan napisal v poročilu, da »ni bilo pehotnih napadov na naše postojanke, pač pa je ta dan artilerijski ogenj stopnjeval. Začel se je okoli 13. ure in...« Vsak zgodovinar, ki ne bi poznal še drugih okoliščin in ljudi ter dogajanj tistih dni, bi moral verjeti temu primarnemu dokumentu in tudi dr. Ferenc si težko misli in predstavlja, da je le tri tedne po bitki partizanski štab tako poročal o drugem dnevu bojevanja.

Že ko sem prvič sestavljal knjigo o bitki — izšla 1961 — je tudi mene to motilo. A po razgovorih z borci in domačini in zlasti s še živečim Ivanom Bertoncljem-Johanom, ki je bil v štabu, je bilo neizpodbitno ugotovljeno, da je bil prav drugi dan, 10. 1., najhujši in da so Nemci že zjutraj začeli s topovsko pripravo. Moramo pač tudi pri tem računati s človeško zmotljivostjo, pomanjkljivostjo in podobnim. V teh zimskih časih tudi niso ugotovili, da je v Dražgošah padlo 9 (v zadnjih knjigah jih navajam poimensko, v prvih pa tudi še 7, drugič 8), temveč beremo, da jih je padlo 7. Zdaj, čeprav toliko let po dogodkih, smo vse natančnejši pri raziskavah, saj končno kljub umiranju borcev, vemo vsak dan več.

Torej: ni vzroka, da ne bi verovali v navedbe v knjigi, saj so jih brez tendenc posredovali številni udeleženci. Tako vaščani kot borci. Naj povem, da sem se temu poročilu, ki mi je bil na voljo že 1954. leta, ko je izšel Zbornik VI/2, kjer je natisnjeno, namerno malce ogibal. In to prav zaradi nerazumljivosti, in v vseh izdajah knjige. Saj je vendar s podatki zdaj vse tako podprto, da nam res ostane samo čudenje, ne da bi s tem zgubili zaupanje v dokumente. Prav tu se kaže, da brez sodelovanja, seveda verodostojnih živih prič, ne gre.

Zelo zastrta je tudi vloga in pomen Luksemburžanov ne le v dražgoški bitki, temveč tudi v Poljanski dolini. O njih sem tudi vsekakor zvedel premalo in raziskovalca še čakajo. Posebno, ker tudi o njih doslej nemški dokumenti niso povedali še nič ali skoraj nič. Tako sem tudi jaz o njih navedel le malo, a kar sem, drži. Njihovo upanje v Dražgošah, oz. pod njimi in njihovo kaznovanje, je še zaprta knjiga. Treba bo iti k njim.

Na koncu se mi vedno bolj vsiljuje naslednja misel: ob odkritjih, ki nam jih posredujejo taki zgodovinarji, kot je dr. Tone Ferenc — (pomislimo samo na zajetno knjigo o »Raznarodovanju...«) — vedno bolj dozoreva ideja o potrebi sodelovanja med zgodovinarji in pisatelji različnih zvrsti (leposlovje, drame, filmi) ko bi postopoma in sistematično, z roko v roki, poskušali najti skupni jezik tudi za umetniške zvrsti. Oboje bi bilo ne le zgodovinsko-vzgojno, temveč tudi trajne vrednosti.

Tovariško pozdravlja

Ivan Jan

Florjan Laimiš

Nikar nove Angole

Referendum, volitve, neodvisnost — takšno naj bi bilo zaporedje dogajanj v nekaj prihodnjih mesecih, ko se bo tajska legija umaknila s svojega oporišča ob Indijskem oceanu, iz Džibutija, puščavskega ozemlja na afriškem vzhodu, ki je bil francoska kolonija polnih 115 let. Še februarja letos so se lokalne etnične skupine oboroževale za ta proces. Kaj lahko bi bil krvav prehod v neodvisnost, če ne bi posredovala Gana in spravila za konferenčno mizo predstavnikov kar petih osvobodilnih in političnih gibanj tega sicer majhnega, strateško pa zelo pomembnega ozemlja.

Iz Džibutija je mogoče poveljevati morskim obalam Bab el Mandeba, kar v prevodu pomeni »vrata žalovanja«, ozkega, 12 milj širokega grla, ki povezuje Rdeče morje z Indijskim oceanom. Vsak dan plove po tej ožini okoli 70 ladij, vključno 15 tankerjev za nafto in po štiri vojne ladje raznih držav. Med oboroženim spopadom bi blokada te ožine lahko izolirana nasprotujoča si ladjevja v Indijskem oceanu in Rdečem morju. Med vojno z Izraelom leta 1973. so egiptovske ladje iz luk na južnojemenskem otoku Perim blokirale ožino in onemogočile plovbo izraelskim ladjam.

Ostale obale morske ožine kontrolirata južnojemenska vlada in pa Somaliya, katere meja je le 10 milj oddaljena od Džibutija. Če bi Somaliya dobila kontrolo še nad Džibutijem, česar previdni ocenjevalci razmer ne izključujejo v celoti, potem bi bila ožina vsa v rokah vlad, ki niso naklonjene Zahodu. Vse

do zdaj je 5000 legionarjev stražilo francoske in sploh zahodne interese v tem delu sveta! Čeprav Francija ne sodeluje v vojaških organizacijah pakta NATO, so bili strategji te organizacije mirni, dokler se niso začele kombinacije z umikom legionarjev in podelitvijo neodvisnosti.

Med političnimi demonstracijami julija lani je bilo ubitih 15 ljudi. Vrstili so se napadi na francoske vojake, z vseh strani je v Džibuti začelo prihajati lahko orožje. Gre za politični in vojaški vpliv v Džibutiju v prihodnje, drugače si ni mogoče razlagati sedanjega zanimanja velikih sil za ta del Afrike, kajti Džibuti nima naravnih bogastev, vsa njegova industrija sta dve tovarni za polnjenje steklenic z osvežilnimi pijačami. Gospodarstvo je usmerjeno v uslužnostne dejavnosti, v oskrbovanje luke, kjer pristajajo tudi največje ladje, mednarodnega letališča in zabavo francoskih legionarjev. Prebivalcev Džibutija je 300 000, so pa pripadniki predvsem dveh glavnih plemen Afar in Issa. Ostanek so Somalijski Afričani, katerih glasovi na volitvah bi lahko prinesli zmago enemu ali drugemu glavnemu plemenu. Za francoske priseljence (okoli 2000 jih je) ne bo odhod niti približno takšna katastrofa, kot je bil odhod iz Alžirije na primer.

Predstavniki »Nacionalne unije za neodvisnost« Ali Aref je dejal, da po mnenju te politične stranke Francozi odhajajo skozi vrata, da bi se vrnili v Džibuti skozi okno. Nekaj podobnega se je zgodilo s Komorskimi otoki v Indij-

skem oceanu. Francija jim je podelila neodvisnost, s političnimi mahinacijami pa se je obdržala na enem od otokov — Mayotte. Iz urada visokega komisarja v Džibutiju so takoj odgovorili, da obtožbe ne držijo. »Smo za vsako obliko sodelovanja, vključno tudi obrambni sporazum, toda to mora od nas zahtevati neodvisna vlada«, je pristavljala komisar.

Zaradi skupne meje z Etiopijo in bližine Somalije je Džibuti za Francijo morda res manj pomemben, kot druga oporišča. Iz tega dela sveta pa se Francija ne misli umakniti, prepričana je, da sta otok Reunion (v jugovzhodnem delu Indijskega oceana v bližini Madagaskarja) in že omenjeni Mayotte veliko varnejši in zanesljivejši oporišči za francoske vojne ladje in za letala. Zanimanje za Džibuti je vprašljivo tudi zaradi stališča Afriške lige za neodvisnost, političnega gibanja plemena Issa. Voditelj gibanja je Hasan Guld, njegovo geslo pa je, da mora Džibuti dobiti najprej neodvisnost, nakar bodo šele razpravljali o tem, kakšno vojaško sodelovanje bo imela neodvisna država z bivšo metropolo. Afriška liga je zdaj večinska stranka, Hasan Guld pa bo po mnenju političnih krogov na tem ozemlju, prvi predsednik neodvisnega Džibutija.

Afriška liga za neodvisnost je menda pod pokroviteljstvom Somalije, medtem ko so Arefovi Nomadi bolj navezani na Etiopijo. Francozi so ravno nomadske Afare izbrali za vodilno pleme v Džibutiju. Na volitvah (ozemlje ima že zdaj neke vrste samoupravo) leta 1973. sta Ali Aref in njegova stranka dobila vseh 40 poslanskih mest. Na referendumih leta 1958. in 1967. so Afari izglasovali nadaljnjo navzočnost Francozov v Džibutiju, to pa je bilo tudi zadnjič. Pa tudi sicer so si Francozi zagotovili zmago s tem, da so okrog Džibutija napeljali elektrificirano bodečo žico in z njo preprečili prosomalijsko usmerjenim pripadnikom plemena Issa, ali celo Somalijcem, da bi vplivali na rezultate.

Konec leta 1975, ko je Francija sklenila izprazniti Džibuti in ko so bili njeni politični stratezi prepričani, da bo neodvisno državo vodil Ali Aref ali pa kakšen drug njim naklonjeni Afar, se je najprej uprla Somalija. Zahtevala je, da mora dobiti Džibuti neodvisnost na osnovah, ki bodo zagotavljale enake pravice ne le Afarom, temveč tudi Issom in Somalijcem. V nasprotnem primeru je Somalija nameravala oživiti zahteve, da

je treba Džibuti priključiti njenemu ozemlju. Takoj nato je Francija sporočila vsem zainteresiranim stranem, da ne bo imela več vojaštva v Džibutiju. Ves ta čas je vpliv Ali Arefa pojemal, njegov položaj pa postajal vsebolj negotov. Od 40 parlamentarnih pristašev, jih je 19 stopilo na drugo stran, napad na Afare v Etiopiji pa je Arefov ugled še zmanjšal. Namesto Nacionalne unije za neodvisnost (UNI) se vsebolj krepi »Afriška liga za neodvisnost« (LPAI), v kateri se na načelih medplemenske strpnosti vsebolj stapljajo pripadniki obeh glavnih plemen.

Lani se je LPAI povezala s Fronto za osvoboditev somalijske obale (!) FLCS, ki je v bistvu gverilska organizacija s sedežem v Mogadišu. (Delo tega gibanja je znana ugrabitev avtobusa, polnega francoskih dijakov. Incident je pripeljal do krvavega obračuna, ki je menda še utrdil francosko prepričanje, da se kaže umakniti iz tega dela Afrike). Na prizorišče stopajo nenehno novi činitelji. Hasan Guld izjavlja, da se bo neodvisni Džibuti priključil Arabski ligi, medtem ko Ali Aref zagotavlja, da »v tem trenutku ni v našem interesu«, da bi se priključevali Arabski ligi. Z lokalnimi politiki je imel diskretne stike srh vzbujajoči libijski voditelj Gadafi. Njegova podpora Eritrejcem, njegovo tekmovanje s Sudanom in Egiptom, nepopustljivo stališče do Izraela in nenaklonjenost do Saudske Arabije, vse to je razlog, da se Gadafi vsebolj zanima za Džibuti.

Za zdaj kaže, če pogajanja med gibanji ne bodo stvari zasukala drugače, da se Džibuti le usmerja k prosomalijskim političnim frakcijam. Prek posredovalcev bi Magadiš kaj lahko izkoristil priložnost in poskušal vkorakati v Džibuti v treneutku, ko se bodo Francozi umikali. Ni dvoma, da bi Etiopija reagirala, kajti ni brez osnove bojazen, da je ogrožen gospodarski obstoj Etiopije in njeno ozemlje, do katerega si Somalija lasti vso pravico. Čeprav Etiopija ne terja Džibutija zase, bi preventivno vkorakanje Somalije na to ozemlje spravilo Adis Abebo v neprijeten položaj.

Ganski zunanji minister Roger Felli je v okviru svoje posredovalne misije opozoril, da je treba doseči sporazum, sicer utegnemo dobiti v Afriki novo Angolo (spopad treh gibanj, ki so se do neodvisnosti vsa bojevala proti Portugalcem, nato pa sta se dve gibanji obrnili proti zakoniti vladi). Etiopija ima

dvakrat več vojakov, kakor Somalija, vendar so čete razpršene po vsej državi, kjer dušijo lokalne upore, od katerih marsikakšnega podpirajo ravno Somalijci. Za zdaj ima Etiopija vojaško največje težave v Eritreji, kjer se je odločno spoprijela z gverilci. Očitno je, da bodo vojni požari v afriškem vzhodu zadržali drugi. Na sovjetski nasvet bi Somalija kaj lahko prišla do spoznanja, da potek oziroma razvoj dogajanj v zvezi z Džibutijem ne terjajo direktnega prevzemanja oblasti. Ni dvoma, da SZ ne želi zaostrovati spora z Etiopijo.

Tudi če bi Somalijci direktno kontrolirali Džibuti, bi verjetno našli dovolj prepričljivih argumentov, s katerimi bi dosegli, da luke v Džibutiju ne bi zaprli za Etiopijo. Ne gre samo za preprečevanje provokacij, temveč so vmes gospodarski razlogi. Džibuti živi od pristanišča, naj bo vojaškega ali civilnega, Etiopija pa je eden največjih naročnikov njegovih uslug. Prostora za kompromis je dovolj, toda zaradi negotovega položaja, predvsem pa zaradi velike koncentracije orožja okoli Bab el Mandeba, je tvegano pričakovati karkoli preveč.

Slavko Taufer

V spomin padlim na Zeleni travi

Vsa v luči je bila pod nama dolina, ko sva tiste dni gledala nanjo. — Spomnim se, Ivo, dni, ko se je mogočna procesija sproščene množice vila pod nama. Vse rdeče so plapolale zastave v modrino neba.

Bil je prvi maj, praznik dela veličasten in svetel, — pa je prišla tema.

Razgnana in razbičana se je razbežala množica.

Bledel si ob spoznanju, a že je svetloba preletela obraz.

Videl si luč, sevajočo v nove dni, dni prebujenja.

Sedaj je zopet prvi maj.

Tiho stojim ob samotnem gozdu, pod menoj spi dolina.

Slaboten sij se razliva nadnjo.

Vidim ogenj — mogočno gore kresovi v prvi maj.

Vem, da si blizu, samo dolina je med nama.

Čakam in gledam. Rad bi objel vso dolino, jo privil nase, da sliši utrip svobodnega srca.

Fanfara doné v prebujajoče se jutro, pozivajoč rudarje k obljudi, da se še bolj zarijejo v zemljo, kradeč ji zaklade za tujca.

Apel...

Ne ponosen, veličasten kot nekdaj.

Saj so vam ukradli prvi maj, vaš prvi maj, rudarji.

Besede so bič po vaših telesih.

Čemu nemite, rudarji, kovarji svobode? Pokonci pesti, saj to je vaš dan, vaš svoboden maj.

*V ta svoboden maj zapoje mitraljezi, prinašajoč smrt.
 Gojc, Mijo in Vojka, srce trepeče za vas, saj ste v dosegu rafalov.
 Nema stoji množica in čaka — roke sklepajoč k molitvi.
 Reši zemlja, reši junake.
 Potihnejo salve ...
 Režeče hijene skrunijo vaša mrtva telesa.
 Gojc, ti živiš, in Mijo in Vojka, večno bo vaše življenje med nami.
 A vi, rudarji, ob tej največji daritvi spreglejte, spoznajte resnico.
 S smrtjo junakov je pisana vaša svoboda,
 zato visoko pesti v svoboden maj.
 Živite, junaki, svetla so vaša imena!
 A ti, zemlja slovenska, ko sprejemaš vase svoje najboljše
 sinove, oplodi se z njimi in daruj nam nova, svobodna življenja.
 Ko pa bo zopet maj, pridemo na vaš poslednji dom z najlepšo
 gorsko rožo.
 Vaša imena so z nami, Gojc, Mijo in Vojka.
 Pred nami je boj — in naša svetloba.*

To pesem je napisal Slavko Taufer kmalu po tragediji na Zeleni travi, v spomin trem padlim tovarišem Ivu Levstiku-Gojcu, Feliksu Pečarju-Miju in Vojki Napo-koj-Meti 1. maja 1944. Tudi avtor tega zapisa je padel kot partizan v jeseni 1944.

V 3. številki *Borca* smo objavili spomine, zdaj že pokojnega Iva Čeha Tako sem postal partizan. V prispevku pa sta dva netočna podatka, h katerima nam je poslal Radko Polič naslednja popravka. Na strani 138 takoj v prvem odstavku Ivo Čeh navaja, da so partizani »29. aprila 1943 med 10. in 11. uro v zasedi... zajeli komisarja Nana iz Črmošnjic...«. To pa se je zgodilo 7. maja 1942 (pri letnici 1943 gre očitno za tiskarskega škralta!), kot je razvidno iz partizanskih in italijanskih dokumentov. Prav tako je razvidno iz dokumenta, da niso Italijani, to je karabinjerji s karabinjerske postaje v Črmošnjicah, in slovenski orožniki, ki so še bili pri njih v službi, »tako drugi dan po tem dogodku jo popihali iz Črmošnjic v Semič«, marveč se je to zgodilo 25. maja 1942, ko je »ob 10. dopoldne prenehala delovati karabinjerska postaja v Črmošnjicah, karabinjerji s štirimi jugoslovanskimi orožniki, ki so ostali pri njih v službi, pa so se hitro umaknili v postojanko Semič«.

Slavko Rupel

Svetovna zgodovina

Cankarjeva založba v Ljubljani je izdala pomembno knjigo: *Svetovno zgodovino* v enem samem sicer zajetnem zvezku, ki obsega skoraj 700 strani velikega formata, poleg tega pa veliko število slik, ilustracij, risb, zemljevidov, tabel in drugih sodobnih vizualnih pomagala. Knjiga že po svoji zunanji podobi vzbuja spoštovanje, skrbna oprema (Julijan Miklavčič) pa daje knjigi sicer resen a vendar prijeten videz. Seveda zunanji videz knjige, posebno pa še, če gre za zgodovinsko delo, ni bistvenega pomena. Važna je predvsem vsebina. *Svetovna zgodovina* Cankarjeve založbe ni povsem domače delo. V veliki meri je to delo nemških zgodovinarjev, ki so za založbo Herder napisali to zgodovino. Toda slovenski strokovnjaki so to nemško zgodovino dopolnili in ponášili ter tako dali našim ljudem vsestransko uporabno občno zgodovino, po kateri bodo radi segali naši ljudje. Zlasti še ob pomanjkanju tovrstnega dela v slovenšćini. Takoj na začetku tega poročila, ki je seveda daleč od strokovne kritike, lahko torej ugotovimo, da smo s *Svetovno zgodovino* dobili na naš knjižni trg veliko delo, ki zasluži vso našo pozornost, vsi tisti, ki so pri izdaji dela kakorkoli sodelovali, pa naše priznanje.

Leta 1863 smo Slovenci pod naslovom *Obća povestnica za slovensko ljudstvo* dobili prvo splošno zgodovino, ki sta jo napisala Matija Verbovec in Miha Verne. Pred sto leti je izšla Staretova *Obća povestnica* v petih knjigah. V času med obema vojnama je izšla v slovenskem prevodu svetovna kulturna zgodovina, delo angleškega pisatelja in publicista Herberta G. Wellsa. To je pa tudi vse, s čemer se Slovenci na tem področju lahko postavimo. Toliko pomembnejši je bil torej podvig Cankarjeve založbe, ki se je od-

ločila, da v eni sami knjigi izda pregled svetovne zgodovine in v strnjeni obliki posreduje pregled zgodovinskih dogajanj vsega sveta v enem samem zvezku. Zaradi dolgotrajne praznine na tem področju in že samo zaradi izpolnitve te praznine je izdaja nove zgodovine vredna pohvale.

Druga odlika dela je v tem, da je napisano iz sodobnih izhodišč. Cankarjeva založba poudarja, da je delo napisano na osnovi najnovejših znanstvenih odkritij. Nemška založba in njena skupina zgodovinarjev je poskušala podati celotno dogajanje iz čim enotnejših izhodišč. Delo daje dovolj oprijemljivega gradiva, ob katerem si bo vsak naš bralec izluščil jasno in tudi z marksističnih stališč sprejemljivo podobo o zgodovinskem dogajanju. Tako bo ustrezno ne samo študentom, publicistom, vzgojiteljem, temveč vsem tistim, ki jih poklicno ali ljubiteljsko zanimajo problemi zgodovine in objektivno prikazan potek zgodovinskega dogajanja. Zdi pa se, da danes vsak naš kulturni človek potrebuje zanesljive in pravilno ovrednotene podatke o dogajanjih v daljni preteklosti in v komaj minulih desetletjih. Te preglede dogajanj pa bo v *Svetovni zgodovini* Cankarjeve založbe dobil. Ti podatki sicer ne bodo preveč obširni, prej skopi kot bogati, bodo pa ustrezali poprečnim potrebam in našemu človeku s poprečnim znanjem. Če upoštevamo, da preveč na široko zgodovine vsega sveta in vseh časov v eni sami knjigi res ni mogoče predstaviti, je obseg knjige kar pravnjzi za hitro in splošno informacijo. Ker je ta informacija jasna, zanesljiva in pravilno prikazana, je v vsem tem podana nova kvaliteta tega dela.

Posebna vrednost nove zgodovine v slovenšćini je tudi v tem, da ne prikazuje sa-

mo Evrope in njenih narodov, da torej ni evropacentrična, temveč, da obnavlja ves svet in vsa ljudstva. Ne gre torej za prikaz zgodovine evropskih ljudstev temveč vseh ljudstev po svetu. Pri tem je pomembno, da je poudarek pomaknjen nekoliko naprej od najstarejših časov k modernemu času, pri čemer je sodobnost prav tako skrbno obdelana. Tako potujemo skozi čas od učlovečitve človeka v davnini, se pomudimo pri razvoju orientalskih visokih kultur, spoznamo egiptovsko, staroindijsko in starokitajsko kulturo ter civilizacijo indijanskih ljudstev, potem se srečamo z začetki zgodovine Evrope in Sredozemlja. Pred nami se nato razgrne evropski srednji vek in že smo pri spoznavanju nastanka modernega sveta. Potem prebiramo podatke o meščanski dobi in že smo v svetu dveh svetovnih vojn. Dogajanja po drugi svetovni vojni spoznamo na koncu knjige, pri čemer se prej seznanimo še posebej z zgodovino odporiških gibanj v Evropi. Morda je najnovejši čas preveč blizu, toda spoznavanje npr. vzrokov hladne vojne, nastajanja novih držav in osvobajanja ljudstev v Aziji in Afriki v najnovejšem času bo za vsakogar koristno.

Pri vsem tem pa seveda ne moremo mimo še nekaterih posebnih odlik tega velikega dela. Kot rečeno, Slovenci domače svetovne zgodovine tako rekoč nismo imeli in je še nimamo. Knjiga, ki je sedaj pred nami, pa je nastala ob močnem sodelovanju slovenskih zgodovinarjev. Njihov delež je precejšen, pa pomeni zato knjiga neko vmesno stopnjo med tujo zgodovino in bodočim domačim delom, nek prehod od tujega k domačemu. Tehten prispevek slovenskih zgodovinarjev je dober porok za to.

Prvi in zadnji del zgodovine sta v celoti nadomeščena s prispevkoma domačih avtorjev. Najprej je Bogo Grafenauer prispeval zajetno poglavje pod naslovom Temeljni pojmi o zgodovini. Na koncu knjige pa najdemo prispevek zagrebškega zgodovinarja Radovana Vukadinovića o svetu po drugi

svetovni vojni. V okvir njegovega prispevka je uvrščeno tudi poglavje o hladni vojni, pa o miroljubnem aktivnem sožitju. Tu je tudi poglavje, ki ga je napisal Leo Mates, znani jugoslovanski politik, v katerem govori o gibanju neuvrščeni. Že to kaže domač prispevek k delu. Dopolnitve pa so bila deležna tudi mnoga poglavja v knjigi. Naj tako samo omenimo obdobje bizantinske zgodovine, ki ga je posebej obdelal Ignacij Vode z ljubljanske univerze in ki je bilo v originalni izdaji zanemarjeno. Metod Mikuž piše o zgodovini odporiškega gibanja. Jože Kastelic je prispeval svoj delež k poglavju o umetniškem svetu indijanske kulture, o Ilirih, o Spartakovem upor in k poglavju o zgodovini rimskega cesarstva na balkanskem polotoku. Marko Kerševan piše o začetkih krščanstva, Ignacij Voje pa je prispeval znaten prispevek o turškem gospodstvu na Balkanskem polotoku. Številni so prispevki Janka Prunka, zlasti v razdelku, posvečenem prvi svetovni vojni in oktobrski revoluciji. Isti piše tudi o prvi svetovni vojni. Franc Rozman je prispeval svoj delež k razdelku, ki je posvečen meščanski dobi. Med domačimi sodelavci pa so bili še Marko Urbanija in Janez Peršič ter Peter Vodopivec. Vse to pa dokazuje, da je bila knjiga res bistveno dopolnjena s prispevki domačih avtorjev in da bo zato slovenskemu bralcu še popolnejše odgovorila na vprašanja, ki njega posebej zanimajo. Sinteza sodobnega nemškega zgodovinarja je tako dopolnjena s prispevkom slovenskih strokovnjakov, s prispevkom, ki daleč presega lokalne okvire, saj so naši strokovnjaki delo dopolnili v toliko, kolikor so naša dogajanja pomembna za svetovno zgodovino. V tem domačem deležu je seveda tudi velik pomen te zgodovine.

Tako prihaja nova Svetovna zgodovina Cankarjeve založbe obogatena s prispevki domačih strokovnjakov, na slovenski knjižni trg. O pomenu take izdaje smo vsekakor prepričani, koristnost in uporabnost pa bo nedvomno izpričal čas.

Črtomir Šinkovec

France Šušteršič: Trg lakote

Otok Rab, eden izmed večjih otokov v Kvarnerskem zalivu, ni znan le po turističnih prednostih, saj v skupini otokov sodi med najlepše, ampak se je vtisnil globoko v spomin zaradi koncentracijskega taborišča, ki so ga italijanske fašistične

oblasti postavile na tem otoku med drugo svetovno vojno.

Ko so italijanski generali spomladi 1942 načrtovali »spomladanski načrt«, po katerem naj bi iz nekaterih območij Ljubljanske pokrajine izgnali Slovence in naselili

italijanske družine, so s tem nameravali dokončno zlomiti slovensko odporništvo in za vedno zakoličiti svoje okupacijske meje. Tedaj je bilo rečeno: »Internirati je treba vse prebivalstvo, kar je potrebno glede na varnost in vojaške operacije.« V načrtu je bilo, da bi v tem prvem zamahu izselili okoli 30.000 oseb. Skratka, šlo je za najbolj brezobziren genocid.

Ta »spomladanski načrt« je italijanska soldateska v dobršni meri uresničila že v veliki poletni ofenzivi leta 1942. Zloglasna generala Roatta in Robotti pa sta že pred tem delovala »glede na predvidene ukrepe in za vsak primer«. Pripraviti je bilo treba koncentracijska taborišča v notranjosti države, kamor naj bi strpali vse tiste ljudi iz požganih vasi po Notranjskem, v Gorskem Kotaru, po Dolenjskem in v Beli krajini; seveda tiste ljudi, starce, žene in otroke, ki jih milostno ne bi postrelili.

Eno izmed koncentracijskih taborišč so postavili na močvirnatem kamporskem polju na Rabu. Od drugih se je razlikovalo po tem, da so fašisti izvajali v njem najbolj uničevalni režim. Interniranci so bili prepuščeni sami sebi in najbolj bridki usodi — strašni lakoti, ušem, neprimernim higienskimi razmeram in vremenskim neprilikam. Tu so se, prej zdravi kmečki ljudje, spreminjali v žive okostnjake, ki jih je strašna smrt pokosila z velikim zamahom.

Rabsko taborišče pod šotori naj bi sprva sprejelo kakih 6000 oseb, nato pa naj bi se razširilo do zmogljivosti 20.000 oseb. Italijanske oblasti so tedaj še zadržno verovali v zmago in v zvezi s tem tudi v uresničenje vseh svojih načrtov v vojni in po vojni.

Prve internirance so Italijani privlekli na Rab julija 1942, se pravi, kmalu po začetku velike poletne ofenzive. To so bili ljudje iz požganih vasi Notranjske, Kočevske in Gorskega Kotara, od tam, kjer je v tem času divjala ofenziva. Interniranci so bili izpostavljeni najhujšemu fašističnemu divjaštvu in krutosti. Dovolj nam pove to, da je od približno 15.000 internirancev, ki so okusili bedo na »trgu lakote«, pomrlo približno 4400 poprej zdravih moških, žena in otrok. Rabski interniranci so najhujše trpeli lačni in prezeblji pod milim nebom v zimi 1942–1943, tedaj je bilo tudi največ smrtnih žrtev. Toda vojaški porazi v Afriki, na vzhodnem bojišču in zlasti velik razmah jugoslovanske osvobodilne vojske, so fašistične oblasti pripeljali do treznejše presoje stvarnosti. Polagoma so začeli popuščati najbolj kruti okovi najstrožjega režima, kateremu so bili podvrženi interniranci na Rabu.

Spricho številčnosti ljudi, ki so doživeli rabsko golgotu, pa tudi spricho hudih žrtev,

je rabsko taborišče doživelo razmeroma precejšnjo dokumentarno in literarno publiciteto. Da je temu tako, je pripisati tudi nekaterim ljudem, ki jim ni bilo tuje pero in ki so sami doživeli uničevanje v rabskem koncentracijskem taborišču. Spomnimo se pesnika Iga Grudna, pa Manico Komanovo in Mileno Mohoričevu; celo Alojz Gradnik, čeprav Raba ni sam doživel, je po pripovedovanju, na rabsko temo napisal nekaj grozljivih in pretresljivih balad. Na Rabu je bil interniran znani, zdaj že pokojni, časnikar Franček Drenovec, pa učitelji Venceslav Winkler, Jože Jurančič in Henrik Zdešar, ki so bili z internirancem, mornariškim oficirjem Francetom Potočnikom, pobudniki podtalnega političnega gibanja in vojaškega organiziranja. Le-to je odločilno poseglo v dogodke ob kapitulaciji Italije. Tedaj je bila ustanovljena celo Rabska brigada.

Prav France Potočnik se je s svojim peresom večkrat dotaknil doživetij na Rabu. Prve vrstice je objavil v Ljudski pravici že aprila 1946. Internacijska taborišča je opisal tudi v svoji knjigi Žice, morje, gozdovi. Še obširneje je vojaško organizacijo internirancev na Rabu opisal v Rabskem zborniku, ki je izšel leta 1953 v okviru Odbora za postavitve spomenika žrtvam na Rabu. Knjigo so napisali interniranci sami. Še širše pa je Potočnik zajel omenjeno tematiko v samostojni knjigi Koncentracijsko taborišče Rab (Koper, 1975).

Rabski interniraneec je bil tudi France Sušteršič, katerega zajetna knjiga Trg lakote je pred kratkim izšla pri Založbi Borec. To je prva literarno romansirana pripoved o rabskem koncentracijskem taborišču, o internirancih, njihovem trpljenju, lakoti in smrti. Ko knjigo bereš, spoznaš, da avtor ni kakšen začetnik ter da zna zahtevno snov, ki jo je tudi sam doživljal, pisateljsko oblikovati. Sušteršičevi pisateljski začetki namreč segajo v njegova dijaška leta, ko je v Mentorju objavljaval prve črtice. Po pripovedi sošolcev na klasični gimnaziji v Ljubljani, je bil prav on njihov literarni up. Na žalost pa je vmes posegla vojna, mu nasilno pretrgala šolanje na pravni fakulteti ter ga potegnila v svoj vrtnec. Tako se je julija 1942 znašel med interniranci na vlaku, ki je imel prvo postajo na Reki, drugo pa na močvirnatem kamporskem polju na Rabu, kjer so našli žalostno domovanje pod šotori.

V vlaku, ki pelje proti Reki, se tudi začne Sušteršičeva pripoved in konča na prehodu leta 1942 v 1943, ko je smrt najbolj kosila, pa so že prve lastovke rabskim okostnjakom oznanjale znosnejše čase. To je bilo najbolj kruto obdobje trpljenja, stra-

danja in umiranja. Ljudje, ki jih je semkaj znesel vojni vihar, nebogljene starci in starke, žene, nosečnice, dekleta in otroci, preprosti ljudje in izobraženci, pošteni in potuhnjenci, otopeli in okorni, vedno giblivi in iznajdljivi so bili vrženi v milost in nemilost usode, v kateri je bila vedno prisotna misel: vzdržati in preživeti. Kljub temu, da je avtor vse to videl od blizu in vse to občutil na svoji koži, je do vseh teh, v nebo kričečih stvari, ostal objektivni, človeško čuteč in razumevajoč realist, daleč od črno-belega opisovanja, ki se ob taki tematiki kaj rado primeri. In to je odlika Šušteršičeve pripovedi v vseh tridesetih Šušteršičevih zgodbah, ki tvorijo posamezna, zaokrožena poglavja, vendar vsa povezana v celoto.

Bralcu ne bo težko ugotoviti, da je v Trgu lakote precej avtobiografskih otenkov, saj so mnogi akterji pripovedi tako očitni, da jih zlahka spoznamo. Tudi značajske je avtor svoje junake dobro razčlenil, saj prav v tako hudi stiski in bedi, ki so ju nesrečniki doživljali na Rabu, najbolj planejo na površje razne temne značajske lastnosti in strasti. Tudi ob teh je bil Šušteršič pisateljsko pravičen, celo do od Italijanov podkupljenih vohljačev, saj jim je namenil več pomilovanja kakor pa krute obsodbe. Razumljivo je, da je vojna

zgnatla v okvir taborišča najrazličnejše ljudi. Bili so pogumni in nebogljeni, zavedni in šleve, celo egoisti in prekupčevalci so tu našli svoje zveličavno mesto.

Odlika Šušteršičevega pisanja je tudi v tem, da je pravičen do nasprotnega tabora, to je, do fašistov, stražarjev in vojakov. Tudi le-te je psihološko objektivno ocenil in prisodil priznanje tistim, ki so kljub razmeram ostali ljudje in bili vsaj dostojni in čuteči do nesrečnih internirancev. Vedeti je treba, da je prav s pomočjo italijanskega oficirja svetovna javnost zvedela o krutem ravnanju z ljudmi, Slovenci in Hrvati v rabskem taborišču.

France Šušteršič se je vsa povojna leta ukvarjal s časnikarstvom in publicistiko. Vmes je napisal nekaj dokumentarnih del iz NOB, pa tudi prevedel je vrsto romanov, največ iz francoščine. K literarnemu peresu se je vrnil šele zdaj, ko je upokojen in prav roman Trg lakote je njegovo doslej najboljše literarno delo, ki vsekakor pomeni pisateljski uspeh. Prepričan sem, da ga bodo na dušek prebrali zlasti tisti, ki so tako ali drugače doživljali rabsko golgoto, saj se bodo v njem spoznali in obudili bridke spomine. Z zanimanjem pa ga bodo seveda prebrali tudi drugi, ki imajo radi dobro, preprosto in razumljivo domačo knjigo.

Slavko Rupel

Hans Hellmut Kirst: Noči dolgih nožev

Nič novega ne predstavlja ugotovitev, da sodi sodobni nemški pisatelj Hans Hellmut Kirst med najbolj brane nemške pisatelje. Njegovi romani, ki jih poznamo tudi pri nas, — 08-15, Tovarna oficirjev, Noč generalov, 08-15 danes — in še drugi so postali svetovni bestsellerji. Prevedli smo jih tudi pri nas in bili zadovoljni, da nemški pisatelj tako piše o svojih rojakih, o esesovcih, o generalih in polkovnikih, o nacističnih birokratih in o nemškem vojaškem stroju. Kirst se je prav zaradi svoje obsodbe nacizma, pruskega militarizma in vsega tistega, zaradi česar je po zadnji vojni ves svet mrzil Nemce in Nemčijo, uvrstil med najbolj brane sodobnike po drugi svetovni vojni, saj se je s svojim pisanjem postavil na stran zatiranih, preganjenih in na stran žrtev, proti vsem tistim svojim rojakom,

ki so nekaj let poprej pestili ves svet. Seveda je Kirst v svojih knjigah obsojal nacizem, militarizem, obsojal preganjanje drugih narodov, idejo nemške nadvlade, in vso tisto ideologijo na kateri je Hitler gradil svojo oblast nad Nemci in drugimi narodi. Obsojal je tudi svoje rojake, ki so v imenu nacističnih idej ropali in morili po Evropi in kazal na pot, ki naj bi jo in ki so jo nujno morali ubrati Nemci, če so hoteli obstojati v sodobnem svetu. Če k temu dodamo, da so njegove knjige bile polne ne samo humorja temveč tudi zajedljive ironije in mestoma tudi sarkazma, polne norčevanja iz nekdanj svetih nemških idealov, da so bile zgodbe ne samo prijetne temveč tudi zanimive in privlačne, potem nas uspeh tega pisatelja res ni mogel začuditi in še manj presenetiti.

Zdaj smo na naš knjižni trg dobili novo Kirstovo delo, roman NOČI DOLGIH NOŽEV, ki je v originalu izšel lani. V prevodu Jožeta in Klare Hočevar ga je izdala koprška založba Lipa. S tem smo v slovenskem prevodu dobili novo delo slavnega pisatelja, vendar delo, ki po svoji izpovedni moči ne dosega prejšnjih Kirstovih del. Ne moremo sicer reči, da delo ne bi bilo zanimivo, najbrž ne sodi v vrh najboljših Kirstovih stvaritev. Podobno je dobri kriminalki današnjega časa, ki obravnava snov, vredno, da knjigo vzamemo v roke. Bistvo knjige je v pripovedi o vzgoji mladih fantov, pripadnikov posebnega oddelka, ki so bili namenjeni za najrazličnejše tajne spletke, za podtalno rovarjenje, za zločine, za uničevanje Židov, ropanje premoženja, za vse tisto, kar naj bi ne bilo nikoli pojasnjeno, je pa nujno sodilo v metodo delovanja nacističnih oblasti. Ena takih nalog je bila uničenje pripadnikov SA oddelkov z Röhmom na čelu, pa začetek delovanja koncentracijskih taborišč, odstranjevanje nezaželenih žena funkcionarjev,

ubijanje Židov in podobno. O šolanju teh fantov in njihovi vzgoji v nemške nadljude nam pisatelj v romanu podrobno pripoveduje. Spopadi med nekaterimi od teh fantov, ki so preživeli vojno, pa najdejo svoj odmev po vojni v Švici, kjer najdejo mrtvega, na videz miroljubnega zgodovinarja, v resnici pa pripadnika posebnega oddelka iz najožjega Hitlerjevega štaba. In tako je v romanu prikazan košček nemške zgodovine, nemškega nacizma, deloma po resničnih dogodkih, deloma po pisateljevi domišljiji. Kot akterji nastopajo najvišji nacistični voditelji, pa preprosti ljudje, pa nekdanji zločinci in morilci, ki so se po vojni prelevili v ničesar ne vedoče prisilne mobilizirance in formalne pripadnike stranke. Prav ta podoba ljudi in njihovih usod, prikaz nacizma, obsodba nemške ideologije, nemškega hotenja po nadvladi sveta in želja po uničevanju vsega, kar ni nacistično, vse to je v tem romanu imenitno prikazano, ki nas sili k razmišljanju. In prav zaradi tega ker opozarja na vest človeštva, ga ne smemo prezreti.

Črtomir Šinkovec

Pavla Rovana: Obrazi življenja

Že na začetku je treba povedati, da pri kakršnemkoli ocenjevanju književnega dela Pavle Rovana, ni mogoče uporabiti najstrožjih kritičnih meril, saj sama zelo rada poudarja, da je v pisateljstvu samouk in da nima visokih šol, da je otrok revnih delavskih staršev, kjer se je ob trdem boju za vsakdanji kruh gojila tudi ljubezen do knjige, da ji življenje ni prizanašalo s klofutami, da jo je življenje vedno vlekalo v druge dejavnosti in dolžnosti ter da je ure, ki jih je lahko v vseh letih posvetila svoji najgloblji nuji — pisanju, trgala iz sebe po napornem delu, v poznih večerih in nočeh.

Zgoraj navedeno nikakor ne sme izzevneti kot opravičilo, temveč le kot potrdilo, da je za pisatelja poglavitna le šola življenja s svojimi trdimi izkušnjami, ki ga obrusi in usposobi za opazovanje, doje-manje in občutenje vsega velikega in pretresljivega, pogumnega in strahopetnega, poštenega in lažnega, dobrega in zlobnega, ki pljuska, valovi, hrumi, se reži, hahlja in smehlja okrog nas v valovih časa. Ob življenjskih izkušnjah pa je za pisatelja po-

trebna še tista skrivnost, ki ji preprosto pravimo — pripovedniški dar.

Pavla Rovana ima oboje — življenjsko šolo in dar pripovedovanja. To smo lahko ugotavljali skoraj v vseh povojnih letih, ko je objavljala pesmi, črtice in novele v dnevnem in revialnem tisku. Najznačilnejših trinajst je leta 1974 povezala v knjigo *Sonce in sence*. V njih pisateljica pripoveduje o vsem, kar je neposredno doživljala — življenje rudarjev, vojno, ki jo je potegnila, kot mnoge, v svoj strašni vrtinec, ter čas in doživetja v narodnoosvobodilnem boju. V teh črticah srečamo partizane, izgnance, taboriščnike, ki so povezani z osnovno nitjo, da bo kljub tragiki, žrtvam in smrti zmagala pravica, na strani katere so naši ljudje v boju za svobodo. Vse te črtice, čeprav samostojne, so fabulativno povezane in zaokrožene, pisateljica povsod izhaja iz svojih osebnih doživetij, zato je tudi pripoved lahko tako življenjsko resnična, iskrena in preprosta. Sama pravi, da je narodnoosvobodilna vojna poglobila in širila njeno izpovedno hotenje in v ta čas sega največkrat še danes, četudi z bolečino...

Druga knjiga Pavle Rovana *Obrazi življenja* je izšla nedavno (obe sta izšli pri mariborski založbi Obzorja), je razdeljena v dva dela. Deseterica črtic v prvem delu so sicer samostojne, vendar z rdečo nitjo povezane zgodbe z Zavrlovo domačijo in tvorijo zaokroženo povest o povojnem času, o notranjih nasprotjih dveh generacij, o begu s kmetij v industrijo, pa tudi o sodobnosti, ki je vdrla z novimi pojmovanji in tehnizacijo v kmečko življenje. V vse to dogajanje so vpeti akterji, mladi in stari, tovarna, zdomci, ki se po svoje tragično zapleta, a naposled zmaga novo in plane na površje kot nova rast, ki zaživi dalje v novih pogojih, pa tudi problemih in težavah.

V drugem delu knjige se je pisateljica povrnila med obraze narodnoosvobodilnega boja, med tovariše, ki stoje z vso preda-

nostjo na braniku domovine in človečnosti. V njih se srečamo z doživetji po zlomu Italije na Dolenjskem, ko je te kraje preplavila prva nemška ofenziva, umik in beg in žrtve, tragika talcev, zapornikov, taboriščnikov, pogum, junaštvo in zopet vera v zmago. Povsod naš človek, ki se je dvignil iz hlapčevstva in se po trdi, strmi in krvavi poti prebija iz suženjstva na prostor na soncu... Vse to se izteče v črtico Kje so tiste stezice, ki nas pelje v povojnem času na koroško stran, kjer se nadaljuje nekoliko bolj podtalno, a nič manj brezobzirno potujčevanje.

To je samo kratko poročilo o dveh knjigah Pavle Rovana, ki jih je lahko vesela, saj je v njih veliko povedala iz naših usod, iz našega sonca in senc, iz črt naših obrazov, ki bodo nedvomno našli številne in hvaležne bralce.

Bibliografija

V oceno smo prejeli

France SUSTERŠIČ: *Trg lakote*. Roman. Opremil Matjaž Vipotnik. Izdala in založila Založba Borec. Ljubljana 1977.

Charles BAUDELAIRE: *Izbrano delo. Rože zla*. Prevedli: Jože Udovič, Božo Vodušek, Cene Vipotnik, Andrej Capuder, Pavel Karlin, Marjeta Vasić. Pesmi v prozi prevedel Pavel Karlin. Izbrala in uredila in opombe napisala Marjeta Vasić. Knjižnica Kondor, 163. zvezek. Izdala Mladinska knjiga. Ljubljana 1977.

Drago VRESNIK: *Na begu*. Opremila Cveta Stepančič. Izdala in založila Založba Borec. Ljubljana 1977.

Komandant Stane. Zbornik. Zbrala in uredila dr. Anton Bebler in Peter Stante-Skala. Opremila Cveta Stepančič. Izdala in založila Založba Borec. Ljubljana 1977.

Rado ZAKONJSEK: *Velika preizkušnja*. Opremila Metka Krašovec. Založila in izdala Založba Borec. Ljubljana 1977.